

Srbija u politici kompromisa

Četničko-britanski odnosi - nerazumevanja i protivurečnosti

Glavno međunarodno uporište komunista kao jezgra narodnooslobodilačkog pokreta je SSSR. Sovjetska politika nije bila spremna da rizikuje sukob sa svojim saveznicima zbog komunističke aktivnosti u zemljama u kojima su obe strane antifašističke koalicije bile zainteresovane, pa ni u Jugoslaviji. Sovjetska vlada se pridržavala teze da ne želi da se meša u unutrašnje poslove drugih država, da nema obaveštenja, da dokazi kojima ona raspolaže govore suprotno od propagande koja je dominirala u zapadnim državama. Glavna platforma je bila jačanje antiokupatorskog pokreta otpora, što je bila politika i jedne i druge strane antifašističkog bloka. Na toj liniji ona je od leta 1942. isticala uspehe narodnooslobodilačkog pokreta, a kompromitovala poziciju četnika Mihailovića. Ova spoljna strategija joj nije smetala da održava vezu od prvog dana sa KPJ preko Kominterne, odnosno od njenog raspuštanja preko Georgija Dimitrova, načelnika Informativnog odeljenja CK SKP (b). Tim kanalom ona je dobijala obaveštenja Tita o kolaboraciji četnika, koja su uostalom bila - bez obzira na sva uveličavanja, nepreciznosti, pa i ideološke pristrasnosti - pretežno dokumentovana. O toj kolaboraciji nije mogla da ne vodi računa i britanska vlada kada je došlo do obelodanjivanja ove dokumentacije. Sovjetska vlada je pokazivala retku hladnoću prema izbegličkoj vladi, koja ni u jednoj fazi rata nije uživala njeno poverenje. Ona je u toj vladi gledala instrument britanske politike. Iz sovjetske dokumentacije jasno proizilazi da su stavljani prigovori da ta vlada nema svoj stav, niti svoju politiku. Sovjete su protiv ove vlade izazivale i neke ličnosti emigrantske politike, koje su bile osvedočeno probritanski raspoložene.

Britanci su, na drugoj strani, podozrevali od prvog dana da SSSR vodi tajnu politiku preko Kominterne, kao organizacije koja podstiče svetsku revoluciju, iako se ona u ratu nije javno oglašavala. Sumnjali su, takođe, i na Stanoja Simića, ambasadora Kraljevine Jugoslavije u SSSR-u posle Milana Gavrilovića, kao na čoveka koji se nalazi u službi sovjetske vlade ili - kako veli Džordž Rendel - „u džepu (je) Sovjetske vlade, ili je potpuno usvojio njeno gledište“.

Sovjetska pomoć narodnooslobodilačkom pokretu ogledala se i u tome što Sovjetski Savez nije hteo da podleigne britanskim zahtevima i izbegličkoj vladi da se izjasni za ujedinjavanje svih antiokupatorskih snaga pod vodstvom Mihailovića. Od polovine 1942. počela je ofanzivna politika SSSR-a, u smislu dezavuisanja Mihailovića kao borca protiv okupatora na osnovu izveštaja Tita, nezavisno od teške vojne situacije u kojoj se tada nalazio SSSR. Na Istočnom frontu tada je zapravo počinjala bitka od koje je svetu zastajao dah: hoće li se Sovjeti održati, zadržati Nemce na obali Volge ili biti uništeni. Propagandna ofanziva vodstva KPJ sada je dobila legalitet u komunističkoj i radničkoj štampi sveta, potpomognuta od Moskve. SSSR je započeo i diplomatsku bitku za Jugoslaviju, na strani narodnooslobodilačkog pokreta, iako je septembra 1942. Tito izrazio nerazumevanje sovjetskog stava o dizanju poslanstva Kraljevine i obratno na nivo ambasada.²⁾ Radilo se o čisto taktičkim potezima Sovjetske vlade, koja je vešto koristila aktivnost Mihailovića protiv partizana i pasivnost četnika prema okupatorskim snagama. Osnovni kriterijum opredeljivanja u toku drugog svetskog rata, kao rezultat redukcije odnosa na dualnu formulu sukoba fašizma i antifašizma, bio je sudbonosno porazan po Mihailovića koji nije želeo ili mogao da razume ovu situaciju podajući se statičkoj igri iščekivanja koja ga je vremenom bacala na margine događaja.

Mihailović je celokupnu svoju strategiju usmerio u pravcu iščekivanja u ime očuvanja biološke supstancije srpskog naroda, izbegavanja svega što je moglo izazvati nove žrtve, odbacujući sve alternative koje su mogle naličiti na avanturizam. Ove intencije politike Mihailovića ne mogu da budu izdvojene iz ukupne analize. Međutim, ako ovu politiku podvrgnemo dubljem ispitivanju, videćemo da je iza nje stajala ideologija status quo, onemogućavanje pobeđe suparničkog pokreta, odbrana monarhije i njenih institucija. Srpski narod je bio mali narod, ali narod sa jako razvijenom istorijskom svešću, tradicijom slobodarstva, koji ne prima ničiju vlast nad sobom. Četnički vođa je, međutim, previđao da je saveznička politika u drugom svetskom ratu tražila daleko veće borbene angažovanje od onog na koje je Mihailović bio spreman. Mihailović je želeo da pomoću okupatora u ratu uništi glavnog protivnika, narodnooslobodilački pokret, uveren da će se način njegovog uništenja brzo zaboraviti. Kao da mu nije, na drugoj strani, nikako ulazilo u svest da se suparnik može tući samo dinamičnom strategijom koja bi maksimalno sačuvala Srbe od novih stradanja, ali i obezbedila prednost četnika u odnosu na partizane kod savezničkih sila. Iako se samostalna politika malih naroda u prošlom ratu nije dozvoljavala, u okviru savezničke politike moglo se naći prostora i za obezbeđenje svojih nacionalnih interesa. Mihailović nije našao tu meru. Suprotno njemu, Tito je od prvog dana imao svoje međunarodno uporište, pa i kada je bio nezadovoljan politikom svog protektora to nije glasno

²⁾ V. Dedijer, *Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita*, 2, Rijeka-Zagreb, 1981, 1026.

iskazivao, svestan što bi čeona konfrontacija sa Staljinom značila u vreme dok se pokret nalazio u povelju, a njegov predvodnik tek prekoračivao prag anonimnosti. Kao revolucionar, čovek koji teži osvajanju vlasti, nije mnogo razmišljao o ceni pobede. Okvir drugog svetskog rata istovremeno je predstavljao veliko poprište pojave novih socijalnih snaga i ideja.

Rezonovanje mnogih emigrantskih pisaca da su četnici bili u pravu - poučeni gorkim iskustvom da je jedina prava politika bila uzdanje isključivo u vlastite snage i svoju „mudrost“ - pokazala se isuviše kratkovidna i upravo suprotna razvoju događaja. Četnički pokret je gubio i izgubio bitku zato što nije imao svoju političku strategiju usaglašenu strategiji velikih saveznika. Uz mnoge druge činioce, komunističko vodstvo isuviše je dobro, od prvog dana borbe, shvatalo šta znači međunarodna tačka oslonca i razvijanje maksimuma vlastite inicijative u okviru opšte savezničke strategije. Antiokupatorsko ponašanje bilo je izgrađeno u vrhovnu meru vrednosti u antifašističkoj koaliciji. U sovjetskim diplomatskim analizama nalazimo argumentaciju u prilog teze da su manje žrtve u aktivnom otporu nego u pasivnoj rezistenciji. Kod Britanaca su slične analize išle čak do neviđene tačke cinizma: „Što se trava više kosi više raste“. Nacionalistički tragizam četnika i sve veći izolacionizam pokreta u međunarodnim odnosima proizilazio je iz nerazumevanja suštine drugog svetskog rata kao sukoba snaga fašizma i antifašizma. Nije li klasičan primer ove redukcije pokazao faktički ratni savez Velike Britanije i SSSR-a, jedne stare kolonijalne sile i parlamentarne demokratije sa SSSR-om, totalitarnom državom sa socijalističkim predznakom?

Slovenski, ruski faktor, bio je u Srbiji razvijen kod svih snaga bez razlike, s tim što su snage kolaboracije daleko više od četnika skretale pažnju naroda da se iz SSSR-a ne krije velika slovenska „matuška“ već boljševizam sa svim njegovim nastranostima društvene organizacije i života. Stoga se prilikom uspeha SSSR-a u drugom svetskom ratu proslavljala snaga ruskog oružja kao i nekada „Sovjetizam“ se ipak jedno vreme nije razlikovao od „slovenstva“. Što se tiče komunista, oni su u svojoj politici i propagandi uveliko koristili taj slovenski faktor, poistovećujući „Rusiju“ sa SSSR-om. Komunisti su daleko najbolje koristili naraslo rusko osećanje u narodu, tradiciju, istorijski sentiment, ne razgraničavajući boljševičku, birokratsku silu kakav je bio Staljinov SSSR sa „Rusijom“. Ateistički pokret koristio je i priče o pravoslavnoj Rusiji. Četnička propaganda u suočavanju sa vlastitim boljševizmom počela je da razbija simplifikovane identifikacije Rusije i SSSR-a. Razdvajanje komunizma i sovjetske komponente od rusofilstva i sveslovenstva počelo je u četničkoj propagandi tek posle masovnih egzekucija u vreme tzv. levih skretanja 1942. u Crnoj Gori i Hercegovini.

Slobodan Jovanović je, januara 1943, stavio do znanja ambasadoru Džordžu Rendelu da se u Jugoslaviji poslednje godine promenio „sentiment prema komunizmu“. Ranije se, naime, moglo reći da su

Srbi bili proruski raspoloženi i voljni da prihvate komunizam kao oblik vladavine u Rusiji, ali posle komunističkog eksperimenta u Jugoslaviji oni su sada postali antikomunistički, praveći razliku između prijateljstva prema „Rusiji“ i pomaganja sovjetskog režima. Jovanović je mislio na likvidacije ljudi, rekviziciju imovine i druge srodne pojave u istočnim delovima zemlje, dok nije došlo do povlačenja narodnooslobodilačkih snaga prema zapadnim krajevima Jugoslavije.³⁾ Ovo razgraničenje je dosta veštački učinjeno, jer je vodstvo KPJ uspelo brzo, posle poraza i difamacije komunista, da usaglasi borbu u toku sa narodnooslobodilačkom strategijom i antiokupatorskom akcijom kao trajnim imperativom, nastavljajući i dalje da poistovećuje „Rusiju“ i „SSSR“, to jest društveni poredak u SSSR-u kao najpravedniji oblik društva. Tome je pogodovala sovjetska kontraofanziva kod Staljingrada, kojoj je prethodio džinovski otpor Sovjeta, što je izazvalo novu plimu zanosa prema Rusiji - SSSR-u. Mlađe generacije u sastavu narodnooslobodilačkog pokreta, koje nisu poznavale predratnu propagandu protiv komunista i Staljina, doživljavale su na nov način Sovjetski Savez.

Mihailović nije mogao da veruje da velika britanska imperija nema mogućnosti da više pomogne četnike vazдушnim putem. Nesumnjivo da je objektivna britanska situacija bila više nego teška, jer je Velika Britanija ratovala na svim tačkama sveta, oskudevala u ratnom materijalu, a SAD, zemlja „nemogućih proizvodnih mogućnosti“, još nije počela da transportuje po Zakonu o Lend Lizu ratni materijal na Ostrvo. Britanci su se najčešće opravdavali avionima starog porekla, često u kvaru, pri tom malog akcionog radijusa, te da su Nemci nadmoćni u vazduhu. Nestrpljivost četnika da se što pre dobije ratni materijal prerastala je u nezadovoljstvo. Za četnike je britanska pomoć mogla imati i značajni psihološko-politički efekat.

Mihailović je ostao trajno nezadovoljan malom britanskom pomoći. Prvi tovar materijala četnicima je spušten krajem oktobra 1941. godine, na prostor između Maljena i Suvobora. Isporuke su bacane u limenim kantama, u kojima se nalazilo italijansko oružje, eksploziv, rublje, duvan, novac. Četnici su bili nezadovoljni i neupotrebljivošću spuštenog materijala.⁴⁾ Mihailović se jula 1942. žalio Vladi, optužujući kapetana Hadsona da je u jesen 1941. ometao dostavljanje pomoći i izazvao krizu. Bojazan da britanski oficir to i sada ne čini kada je najpotrebnije i kada se bliži slom Nemaca, nije ga ni kasnije napuštala.⁵⁾ Hadson je juna 1942. pisao Mihailoviću da je prošlo vreme za „primitivno dramatisiranje“ njegove uloge.

³⁾ St. R. Vlahović, n.d., 60-1.

⁴⁾ Zbornik NOR, tom XIV, knj. 1, 212.

⁵⁾ No iz nekih depeša Mihailovića iz jula 1942. vidi se da on uvažava - bar verbalno - engleske teškoće „zbog stanja u Egiptu“. - Isto, 499.

Nešto slično se dešavalo i sa suparničkom stranom - partizanskom, čiji su pripadnici uzaludno očekivali pomoć SSSR-a. Moša Pijade je februara 1942. „iskrivio vrat“ čekajući uzaludno na Durmitoru da stigne pomoć iz „Rusije“. Niko se nije ni zapitao da li su „Rusi“, inače tada obuzeti svojom odbranom, uopšte imali avione dugog akcionog radijusa koji bi mogli da dostignu crnogorske planine. Pomoć NOVJ je počela tek iz baza u Kalinovki od februara 1944. i juna iste godine iz savezničkih baza u Bariju. Postojao je nesumnjivo i složeni splet međusavezničke politike, koji obe sukobljene strane u Jugoslaviji nisu dovoljno cenile: za Sovjete od prvog dana ustanka, a za Britance od polovine 1942. godine. Sovjeti su se izgovarali da nemaju tehničke mogućnosti za dostavljanje pomoći što je tačno, mada je ostao prisutan i moment oportuniteti direktnog mešanja u jugoslovenske događaje koje je nadzirala Velika Britanija. Sto se tiče Britanaca, oni su bili daleko bliži poprištu događaja, kao sila sa bazama na Mediteranu, ali su i oni oskudevali u transportnim mogućnostima i oružju. Britanija je svuda po svetu imala posede, bila je angažovana u ratovanju ne samo u Evropi u smislu odbrane Ostrva, već i u Africi i Aziji, na svim morima i okeanima. Mihailović je, u svakom slučaju, britansku pomoć ocenjivao kao nedovoljnu i često nesvrshodnu, dok su partizani do jeseni 1943. bili prinuđeni da ratuju u strateškoj blokadi.

Četničke starešine sa gorčinom su procenjivale britansku lakoću potcenjivanja ili žrtvovanja saveznika. Zaharije Ostojić je 1942. pokazivao rezerve prema Englezima i njihovom „trgovačkom shvatanju za ljudske živote drugih nacija, koji treba da odigraju crnačku ulogu za njihovu plemenitu rasu“. Februara 1943. Mihailović će u tom smislu pred pukovnikom Bilom Bejljem sročiti jetku optužbu protiv Britanaca koja je zaprepastila Čerčila.

Slobodan Jovanović je prihvatio Mihailovićevu strategiju čekanja, javljajući četničkom vođi aprila 1942. da bez naoružanja i goloruk ne pristupa većim akcijama zbog nesrazmere u žrtvama, da produži organizovanje u celoj zemlji i da čeka na odsudni čas. No, septembra 1942. on je obavestio Mihailovića da je general Harold Aleksander tražio da se napadnu „neprijateljske komunikacione linije“. Stalni napad na opterećene nemačke linije mogao je učiniti novu uslugu savezničkoj stvari. Istog meseca Jovanović je tražio od Mihailovića da preduzme sabotazu najvećeg mogućeg obima, kako bi se omelo doturanje materijala ka Solunu. Novembra 1942. Jovanović je upozoravao Mihailovića da su savezničke trupe prešle u ofanzivu u Egiptu i da je po svaku cenu potrebno da se prekinu saobraćajne veze sa bojištem u Libiji. Stavljao mu je do znanja da prekid linija prema Grčkoj doprinosi i oslobođenju Jugoslavije. „Englezi insistiraju da tražim od vas da udvostručite napore i raskinete sve nemačke komunikacione linije i

stvorite najviše moguću dezorganizaciju i nered među okupatorskim snagama u Jugoslaviji."

Jovanoviću se pripisuje i krivica što je od Sovjetske vlade u tri navrata: jula, avgusta i septembra 1942. tražio da interveniše u pravcu da se jugoslovenski komunisti podrede generalu Mihailoviću. Informacije jugoslovenske vlade o događajima u Jugoslaviji Sovjeti su ocenili kao pristrasne avgusta 1942. Time je Vlada uključivala u unutrašnji odnos veliku savezničku silu, preko Tita dobro snabdevenu činjenicama o kolaboraciji četnika 1942, koja je u nekim krajevima Jugoslavije bila više nego vidljiva, potkrepljena dokumentacijom, omogućavajući SSSR-u da se slobodnije zauzima za stvar glavnog četničkog suparnika. Jednom rečju, Jovanović i vlada do kraja su doprineli internacionalizaciji ranije započete intervencije.⁶⁾ Kao da je to zavisilo od nje? Tito je nezavisno od emigracije, i protiv nje, zapravo njenih eksponenata u zemlji, otvarao pitanje karaktera unutrašnjih događaja u Jugoslaviji, što nije moglo da ne utiče i na odnose u vrhu savezničke koalicije.

Istovremeno s ovim porukama umnožavale su se vesti o četničkoj kolaboraciji s Italijanima u Dalmaciji i Hercegovini. Uprkos svim savezničkim zahtevima za akcijom, koje je prenosio resornom ministru na poprištu, Jovanović je 30. novembra 1942. upozoravao da blagovremeno preduzme mere da Srbi, po svome običaju, ne ustanu pre vremena listom i sa „motkama krenu na mitraljeze"... „Vodite računa o dosadašnjim žrtvama i mobilišite samo onoliko koliko možete naoružati".⁷⁾ Mihailovićevi komandanti su u zapadnim delovima države već bili utonuli u kolaboraciju s Italijanima, četnici zanosili pohodom na NDH 1 „partizansku republiku", a Mihailoviću su Britanci svojim stavom dozlogrdili.

Major Piter Boj, iz sekcije SOE u Londonu, razgovarao je krajem decembra 1942. sa majorom Živanom Kneževićem, prenevši mu da su oni u SOE nezadovoljni Mihailovićem. Smatrali su ga kvislingom i da nije bolji od Nedića, te da je Mihailović „pan-Srbin" i „anti-Hrvat". Pod ovim okolnostima britanska vlada nije bila sklona da ga pomaže, želeći da ga zameni novim komandantom. Britanska vlada već je razmatrala ukidanje pomoći Mihailoviću.⁸⁾

Mihailović nije uočio izmenu pozicije u vrhu Koalicije posle Staljingrada. Svojom nacionalnom politikom prestao je biti faktor objedinjavanja obnovljene Jugoslavije, zašta se Velika Britanija izjašnjavala. Njegovi komandanti isuviše su zabrazdili u saradnji s Italijanima, računajući da će ih do kraja iskoristiti, iako ih je kolaboracija s njima samo kompromitovala. Mihailović nije dinamički sagledavao značaj borbene aktivnosti radi sticanja prednosti; nije imao političkog sluha niti dobre savetnike. Zalagao se za vojni režim i u tome nije popuštao do jeseni 1943. i Svetosavskog kongresa.

⁶⁾ St. R. Vlahović, n.d., 58-9.

⁷⁾ AVII, Ča, K-281, Reg. br. 14/1-21.

⁸⁾ Referat Živana Kneževića predsedniku Ministarskog saveta od 30. decembra 1942 - Isto, K-164, Reg. br. 1/1-100.

Slobodan Jovanović se januara 1943. obratio Idnu, upozoravajući britanskog ministra da se u znatnom broju članaka u britanskoj štampi aktivnost Mihailovića prikazuje u nepovoljnom svetlu, čak optužuje za saradnju sa zajedničkim neprijateljima, s namerom da se potvrdi da jedini aktivni otpor agresoru u Jugoslaviji pružaju „pro-komunistički partizani”.⁹⁾ Predsedništvo vlade Kraljevine Jugoslavije istovremeno je zahtevalo od svoje ambasade u SAD da se demantuju vesti po kojima Mihailović „dirigira pokoljima Hrvata i Muslimana”, jer on navodno pokušava da organizuje saradnju svih Jugoslovena u borbi protiv Osovine. Jovanović je obavestio Mihailovića da je sovjetska vlada saopštila o saradnji četnika sa Italijanima i da je pod zaštitom Italijana uništavao hrvatska naselja u Dalmaciji. Jovanović je od Mihailovića februara 1943. tražio da izmeni stav prema Italijanima i „Jugoslovenima” koji se bore protiv neprijatelja, jer bi inače britanska politika, koja je dotle pomagala isključivo četnike, s isključenjem svih drugih centara otpora u Jugoslaviji, morala da se promeni. Bilo je to posle Mihailovićeve izjave u Lipovu, pred pukovnikom Bejljijem, da su partizani, ustaše, Muslimani i Hrvati glavni neprijatelji i da će tek kada sa njima svrši obrnuti oružje protiv Nemaca i Italijana.

Pasivna strategija Mihailovića počela je sa stanovišta budućnosti da daje negativne rezultate, kao i njegova nacionalana politika likvidacije Hrvata i Muslimana kao nosilaca prvobitnog, neizazvanog genodica. Tome su i te kako doprinosili predstavnici izbegličke vlade i iz redova hrvatske emigracije, kojima je difamacija Mihailovića dolazila kao naručena radi slabljenja srpskog suparnika u zemlji. Četničku kolaboraciju je u ime svog osnovnog strateškog cilja iskorišćavao naročito Tito, preko Kominterne, u stvari sovjetske vlade. Složena situacija u kojoj su delovali četnici, s obzirom na položaj srpskog naroda i njegove dotadašnje žrtve, međunarodni odnosi u Koaliciji, britanski interes da popušta „Rusiji”, teško su se odražavali na Mihailovića koji nije uspevao da nađe adekvatni protivodgovor, pogotovu kada je NOVJ marta - aprila 1943. potukla četnike na Neretvi i Drini, delom i kao rezultat nemačke strateške zamisli o međusobnom uništavanju četnika i partizana, što je u proleće 1943. odgovaralo i oružanim snagama narodnooslobodilačkog pokreta u smislu da razbiju četnike.

Jovanović je već bio prinuđen da stavi Mihailoviću do znanja ko su glavni neprijatelji, protiv kojih treba udružiti sve snage, ostavljajući po strani sve razmirice. Građanski rat koristi samo neprijatelju i nikome više, isticao je. Iako se borba protiv partizana morala primiti u nekim situacijama, ona nije opravdavala saradnju s Italijanima, tim pre što se vojna pomoć Britanije nije mogla koristiti za međusobne unutrašnje sukobe. Mislimo da je Jovanović, iako sa zakašnjenjem, izvrsno uočio pogrešnost Mihailovićeve strategije u narednim rečima: „Ma koliko trenutno s pogledom na lokalne prilike italijanska potpora izgledala

⁹⁾ AJ, 103 - 25 - 165.

korisna, ona bi bila skupo plaćena ako bi zbog nje bila dovedena u pitanje ona mnogo važnija i dragocenija potpora koju nam Velika Britanija ukazuje".¹⁰ Jovanović je tada imao u vidu i drugu stranu štetnosti Mihailovićeve politike vezane za sukobe Srba i Hrvata, pravoslavaca i muslimana, a na drugoj strani četnika i partizana, jer se u Britaniji stvaralo uverenje da se Jugoslavija, usled nedovoljnog „moralnog jedinstva“, ne može održati. Podvlačio je da bi se to uverenje još više moglo pojačati ako bi se otvorio i verski rat između pravoslavnih i Muslimana. S obzirom na ulogu Turske u savezničkoj politici, jugoslovenski položaj na diplomatskom polju time bi još više bio otežan. Maja 1943. Jovanović je ponovo tražio prekid „faktičkog primirja“ između četnika i Italijana, s tim da mora prestati i kontakt ili kolaboracija sa Nedićem. Zahtevani su „mirni odnosi“ sa partizanima, ukoliko se ne bi radilo o nužnoj samoodbrani.¹¹

Mihailović kao da nije sagledavao praktične posledice sovjetskih pobjeda na Istočnom frontu za jačanje aktivnije pozicije Sovjetskog Saveza na Balkanu. Ni saveznici nisu mogli objektivno da sagledaju sve strane „mnogostrane borbe“ koja se vodila u Jugoslaviji, naročito u Bosni (ustaše, domobrani, partizani, četnici, HSS, Srbi i Hrvati, Srbi i Muslimani, Hrvati i Muslimani). Mihailović je, prema Bejlijevom izveštaju, februara 1943. smatrao da su Srbi bez prijatelja, opkoljeni unutrašnjim i spoljnim neprijateljima, a „sramno zanemareni“ od svojih tzv. saveznika. Napadao je Engleze da se u Jugoslaviji „bezosećajno“ bore do poslednjeg Srbina; trude da kupe srpsku krv za neznatne pošiljke oružja. Mihailović nije bio spreman za „ovu sramnu trgovinu tipičnu po englesku tradicionalnu periferiju“. Reagovao je na to što ga Englezi stalno ponižavaju, ne dajući mu neposrednu vezu sa jugoslovenskom vladom; kralj i vlada su, po njemu, bili britanski zatvorenici; Britanija je vređala suverenitet Jugoslavije svojim direktnim pregovorima sa sovjetskom vladom o unutrašnjim jugoslovenskim problemima. BBC je sa „odvratnim cinizmom“ prestao sa svojom potporom „svetov srpskoj stvari“ i počeo da funkcioniše kao agencija za reklamu u korist jedne grupe terorista. Kritike nije bila pošteđena ni američka štampa, koja radi na „izdajničkoj denuncijaciji četničkog pokreta“ i potpori Hrvata protiv Srba i komunista protiv četnika. Mihailović je odbacivao kao laž shvatanje saveznika da su „partizani Srpstvo“. Pretio je da će posle rata raditi na panslovenskom jedinstvu i osvetiti se zapadnim demokratijama za „eksploatisanje“ u smislu prolivanja slovenske krvi.¹²

¹⁰⁾ „... Primarni objekt pokreta đenerala Mihailovića mora biti otpor osovini. U tom cilju očevidno je potrebno da on koncentriše svoje snage na izgradnji jedne organizacije koja može dati maksimum pomoći savezničkoj stvari i da se neće dati odvući od tog zadatka iz obzira prema unutrašnjim razmircama. Njegovi su neprijatelji osovina, a ako ima elemenata otpora s kojima on ne može da saraduje, on mora gledati da izbegava sukobe sa njima“. - AVII, K-165a, Reg. br. 34/4-3.

¹¹⁾ Isto.

¹²⁾ Britanski zvaničnici gledali su u Vasiću i Moljeviću glavne Mihailovićeve savetnike, koji su pokazivali „vrlo naglašeni velikosrpski sentiment, anti-hrvatski i anti-partizanski“. - Isto. St. R. Vlahović, n.d., 287.

Antibritansku politiku Mihailovića podržavali su Dragiša Vasić i Mirko Lalatović. Mihailović je bio iskreno uveren da su Srbi „masakrirani da bi se priredila jedna saveznička strategijska svečanost“.

Britanske diplomate su aprila 1943. strahovale da zemlje jugoistočne Evrope spontanim razvitkom pokreta otpora, bez sovjetske intervencije, organski budu uvedene u „rusko savezžđe“. Britanci su bili svesni da se „predratni nacionalni sistem“ neće nikada više moći uspostaviti u Jugoslaviji, jer je njegovo razaranje ubrzano okupatorskom bedom i uništavanjima državne strukture. Vodili su i te kako računa da narode Jugoslavije neće moći mimoći oduševljenje za trijumfalne sovjetske uspehe u zimu 1942-3, zatim „obožavanje“ sistema koji traži pravdu za unižene, a na drugoj strani uverenje da je emigrantska vlada pala u službu jedne strane sile. Poraz u ratu „utabao je put pobeđi revolucionarnih režima“.

Britanija je bila svetska sila, razumljivo u opadanju, ali sa nepromenljivim predstavama o svojim interesima. Pogotovu ona nije mogla zapuštati svoje dugoročne interese. Otuda česta britanska hladnoća rezonovanja i lakoća odbacivanja dojučerašnjih prijatelja i saveznika u suočavanju sa novim protivsvredstvima za obuzdavanje svog glavnog protivnika - SSSR-a i svetskog komunizma. Prihvatala se u tome tajne diplomatije, ciničnih kompromisa, preorijentacije i dogovora, napuštanjem jednih saveznika u nameri da osigura druge, svesna da u vrhu koalicije postoje shvatanja koja se ne priklanjaju britanskom razmišljanju. Vojnički nije bila dovoljno jaka na jugu Evrope da bi mogla lako propuštati politička rešenja. Sa stanovišta ishoda u ratu, ona su se prividno mogla pokazati neuspešna, ali posmatrano u dužim istorijskim deonicama ona su bila više nego porazna za narode Jugoslavije, naročito Srbe. Sa stanovišta globalne strategije protiv komunizma britanska politika u Jugoslaviji i te kako je dala rezultat.

Pukovnik S. V. Bejli je na katolički Božić 1942. stigao kod Mihailovića, baš uoči velikih priprema za pohod na Bosnu pod vidom borbe protiv ustaša, a u prvom redu protiv narodnooslobodilačkih snaga. Bejli je posle četničkog poraza bio za to da se partizani učvrste u Hrvatskoj, a četnici u Srbiji. Kasnije će Ministarstvo rata zatražiti od Mihailovića da se razgraničenje napravi zapadno i istočno od Kopaonika. Mihailović nije pristao da izvrši ovo naređenje od kojega su kasnije odustali i Britanci.

Mihailović je napustio Lipovo 16. marta 1943. i preko Foče stigao u Kalinovik. Odatle se ponovo vratio u Lipovo 20. aprila 1943. da bi 12. maja prešao Lim na putu za Ravnu goru.¹³⁾ Mihailović je napustio Lipovo dan pošto je Pavle Đurišić u Štabu Prve brdske divizije (11. maja 1943) nudio razoružanje četnika posle uništenja Tita.¹⁴⁾ Mihailović

¹³⁾ „Novo vreme“ je pisalo da je Mihailović pobjegao podmornicom u Englesku. Iz činjenice da Mihailović nije mnogo govorio o ovom svom boravku u Crnoj Gori, Z. Vučković je sticao utisak „da sve nije išlo kao po loju i da je bio zadovoljan što se vratio u Šumadiju“. - Z. Vučković, Od otpora do građanskog rata, 39.

¹⁴⁾ Na nemački Vermaht je gledao kao na jedinu instancu reda. Izjavljivao je spremnost da se sa jednim delom svoga ljudstva bori na Istoku protiv komunista. Ova ponuda

je već tada bio iznuren dvogodišnjim životom u šumi, nervno iscrpljen, ali je odbijao da delegira vlast, kako javlja Bejli, zato što je bio svestan sopstvenih nedostataka, naročito u političkom pogledu. Imao je strah da će ga, ako bude raspodelio kontrolu, njegovi potčinjeni nadmudriti i iskoristiti. Snage NOVJ polovinom 1943. nalazile su se u prostoru Jugoslavije koji je Britance manje zanimao, u Bosni. Njihov strateški interes obuhvatao je kontrolu linije Beograd - Skoplje - Solun (sever-jug), te komunikacije Centralne Evrope, Italije i južnog Balkana, uključujući krajnje tačke železničke pruge na Jadranskom moru. Prvu oblast „pokrivao“ je Mihailović, a drugu narodnooslobodilački pokret. Vrhovna komanda britanskih trupa 26. maja 1943. prenela je pukovniku Bejliju da se Mihailović locira istočno od Kopaonika, jer su zapadno - u Crnoj Gori, Hercegovini i Bosni - njegove snage bile ili likvidirane ili u tesnoj saradnji sa Osovinom. „Partizani predstavljaju dobru i efikasnu borbenu snagu u svim reonima gde je Đeneral Mihailović predstavljen jedino Kvislinzima“. Od Mihailovića je traženo da prekine svaku kolaboraciju i da pređe na istok Srbije. Mihailović se suprotstavio ovom naređenju, ne pristajući da ga izvrši. Bejli je 6. avgusta 1943. preneo Mihailoviću da se zahtev od 26. maja povlači.

Nesporazumi između savezničkih oficira i Mihailovića nastupali su 1943. na liniji izvođenja većih akcija na važnim saobraćajnim arterijama u dolini Morave, koje je Mihailović izbegavao, jer nije imao snage za izvođenje velikih operacija, plašio se protivudara partizana i pre svega nemačkih represalija.

Između Forin Ofisa i ministarstva rata postojala je razlika u prilazu jugoslovenskom pitanju, jer su kod prvog resora preovlašivali kompleksniji politički razlozi a kod drugog kratkoročni vojni razlozi. Forin Ofis nije mogao da ne vodi računa da bi se razgraničenjem dovela u pitanje ideja Jugoslavije i produbila podela između Srbije i Hrvatske. Predajom Hrvatske u ruke partizana, britanske diplomate uvidale su opasnost od učvršćivanja komunističkog režima sa značajnim posledicama u budućnosti. Strahovalo se da se iz Hrvatske ne uspostave veze sa komunistima u Austriji i Mađarskoj i - kao što se vidi iz pisma Džordža Rendela ser Ormu Sarđentu 3. februara 1943 - da je to nož sa dve oštrice „jer

je izražavala situaciju u kojoj se našao, pa je u celini bila lišena realnosti. Valter fon Štetner, komandant divizije, predlagao je da se Đurišićeve snage legalizuju dok se ne uništi Tito, a i da se bore protiv ilegalnih četnika. Italijanski komandanti su smatrali da se razoružavanje četnika ne sme vršiti bez saglasnosti guvernera Aleksandra Pircija Birolija. Fon Štetner je isticao daje Musolini izdao naređenje za razoružavanje četnika. Generalu Ronkalji nije pošlo za rukom da spase Đurišića. Četnički vođa je razoružan sa 1.980 četnika i prebačen avionom u Beograd. Nemački komandant je zabeležio da italijanski general Ronkalja nije prezao od toga da „crnogorskoj javnosti pruži nedostojnu pozorišnu predstavu - da italijanski vojnici i mitraljezi zauzimaju položaj pred mojim komandnim mestom“. Za Nemce su svi četnici očekivali iskrcavanje na Balkan i „maskirano“ se pripremali za tu borbu.

¹⁵⁾ Zbornik NOR, tom XIV, knj. 2, 898; Mihailović je 7. avgusta 1943. obavestio komandante četničkih jedinica da je 6. avgusta dobijeno priznanje kako britanske vlade tako i britanske Vrhovne komande sa obećanjem da će se davati materijalna i moralna potpora na celokupnoj teritoriji gde četničke jedinice budu u stanju da preduzmu operacije protiv Osovine. - AVII, Ca, k-2, Reg. br. 3/3.

bi se ovim ojačala baza za spontani porast komunističkog pokreta u jugoistočnoj i centralnoj Evropi".¹⁶

Mihailovića je na početku 1943. snašla nova nevolja, jer je BBC zauzeo neprijateljski stav prema četničkom vođi. Šef Jugoslovenske sekcije na BBC, H. D. Harison, rukovodio je ovom propagandom sa nekoliko mladih jugoslovenskih levičara, neraspoloženih prema Mihailoviću, i Elizabet Barker.¹⁷ Tom propagandom utirao se put budućoj ravnoteži između Mihailovića i partizana, bar u radio-emisijama. Forin Ofis je narednih meseci nastojao da obuzda neprijateljstvo prema Mihailoviću na talasima BBC, koji je uveliko bio slušan u Jugoslaviji i pored opasnosti od zabrana, oduzimanja radio-aparata, kazni.

Poznato je da se nikada kao u ratu ne raširi toliko neistina. Postoje posebni propagandno-psihološki centri koji proizvode vesti u cilju razaranja ratne ili odbrambene, odnosno ustaničke volje ili za podizanje samopouzdanja pokreta otpora i raznih antiokupatorskih grupa okupiranih zemalja. Iregularnost situacije je sama za sebe dovoljna, ali i nemogućnost kontrole emitovanih informacija. Politički uticaj Radio „Slobodna Jugoslavija“, koji je davao vesti od novembra 1941. iz SSSR-a, bio je za jugoslovensku javnost nesumnjiv, iako sa stanovišta preciznosti podataka o vojnoj strani zbivanja emisije ove radio-stanice teško mogu izdržati kritiku. „Slobodna Jugoslavija“ je bila samo jedna u lancu kominternističkih radio-stanica i pod njenom cenzurom. Snabdevala se informacijama iz sovjetskih zvaničnih izvora, neutralne štampe, novina neprijatelja, a na drugoj strani depeša koje je slao zagrebački centar i Tito direktno, posle uspostavljanja neposredne veze s Moskvom, februara 1942. Preko ove radio-stanice probijala se opšta istina da je narodnooslobodilački pokret aktivan antiokupatorski činilac za razliku od četnika, mada tačnost emitovanih informacija nije uvek odgovarala realnom zbivanju na ratištu. Radio-propagandom iz SSSR-a kontriralo se lažima i obmanama Gebelsove propagande, a i savezničkih radio emisija posvećenih Jugoslaviji - „Radio-Londona“ i „Glasa Amerike“, koji su do 1943. podržavali četničku stranu.

Spuštanje Vilijema F. Dikina na Durmitor, krajem maja 1943, označilo je značajan proboj Britanaca u neposredno osmatranje jugoslovenske stvarnosti. Koliko je Dikinov dolazak značio za narodnooslobodilački pokret najbolje govori činjenica da gaje Tito čekao na Durmitoru sedam dana. Dani iščekivanja britanskog oficira kao da su bili sudbonosni za nemačko zatvaranje obruča oko Operativne grupe divizija NOVJ. Ako se tome još doda Titovo iznenađenje da su Nemci krenuli na uništenje partizanske grupacije polovinom maja 1943, onda su u pitanju činjenice od odlučujućeg značaja za dalji ishod bitke maja - juna 1943. godine. Tito je, pak, sa stanovišta spoljne politike pokreta procenio da je dolazak Dikina i kapetana Vilijema Stjuarta od izvanrednog značaja za njegovu i afirmaciju narodnooslobodilačkog pokreta. Dikin je bio

¹⁶) St. R. Vlahović, n.d., 63.

¹⁷) Harison je poručivao Srbima u toku rata: „Sto se trava više kosi više raste!“ - Isto, 61.

Čerčilov mlađi saradnik na polju sabiranja dokumentacije, a do polovine 1942. boravio je u Njujorku regrutujući kanadske komuniste jugoslovenskog porekla koji su imali da postanu most preko kojega je trebalo doći do drugog pokreta pod vodstvom komunista, dotle zapostavljanog u korist četnika. Dikin je, među ostalim, regrutovao Vilijema Džonsona, kanadskog komunistu, koji se aprila 1943. spustio kod partizana u Hrvatskoj, pozivajući narod da priđe narodnooslobodilačkom pokretu koji se bori na strani Ujedinjenih naroda. Dikinova marš-ruta vodila je u Kairo, gde će se od polovine 1942. pridružiti sekciji SOE u kojoj je rukovodeći čovek bio Bezil Dejvidson.

Čerčilova politika kompromisa - odbacivanje Mihailovića

U politici oduvek vlada zakon jačeg, vlastite procene koristi i ostvarivanja nacionalnog interesa. Autentična politika je lišena iracionalnosti, emocionalnih obojenosti, svih vrsta fobija ili preuveličavanja sklonosti, predubeđenja, gradeći se i primenjujući u skladu sa vlastitim mogućnostima i realizmom nacionalnih i međunarodnih odnosa. Inače, jednostranošću politike, zasnovane na nerealnim osnovama, izabranicima sudbine nije teško izazvati neprijatelje pokreta, nacije ili države. Oni mogu sebe žrtvovati u ime ideala koji su prvobitno istakli, što je i moralno, ali imaju li pravo da rizikuju upropašćivanje pokreta kojem stoje na čelu ili naroda čije interese navodno zastupaju? Nikada nije postojala i ne može postojati monolitna struktura u unutrašnjim i pogotovu međunarodnim odnosima u kojoj ne bi delovale raznovrsne struje na koje se može uticati i pomoću njih pokušavati da se izmeni, neutralise ili čak i onemogućući dominantni pravac jedne politike. S tim u vezi, bitno je proceniti i analizirati svoj strateški stav, odnos stvarnog i mogućeg, ostvarivanje svojih ciljeva sa modifikovanim projektom, ukoliko on omogućuje da se bar donekle ispuni zahtev koji koliko -toliko odgovara pokretu u pitanju. Naravno da je na raskršćima važna blagovremenost izbora i ocena, dok se još poseduje snaga, uticaj i živi od ranije istorijske ili političke slave. Jogunasto i svojeglavo izgleda sukobljavanje pokreta sa svim protivnicima u svetu i u zemlji, na osnovu loših procena, neelastičnim postupanjem ili direktnim antagoniziranjem odnosa istovremeno sa svima. Mihailović može izgledati, pa i biti mučenik, lično i porodično uzev, ali za istoriju je bitno kakav je rezultat njegove politike. Neki Mihailovićeви motivi humanističko-nacionalne prirode mogu se i prihvatiti, ali se u istoriji ukupni rezultat ličnosti meri po krajnjem ishodu, koji je u njegovom slučaju katastrofalan, pre svega za srpski narod u ime kojega je nastupao.

Četnički pokret nije uspevao da savlada istovremene suprotne pojave u sebi. Tom pokretu i njegovom vođi nije pošlo za rukom da spoji i slije u jedinstvenu, pa makar i neravnomernu celinu svoju politiku, prevazilazeći njene protivurečnosti u uslovima jednog antifašističkog rata, sa stanovišta interesa srpskog naroda i Jugoslavije u dužem

trajanju. Kontradiktorne strane Mihailovićeve strategije neprestano su se sudarale, da bi na kraju probile i nadvladale one koje su pokret i njegovog vođu vukle na dno događaja i ka istorijskoj egzekuciji pobjednika. Pukovnik Bejli lucidno je zapazio da je Mihailovićeve strategija čekanja vodila navikavanju obveznika na neaktivnost, svođenjem antinemačkog stava na pasivni otpor, imajući za posledicu „usahnuće borbenog morala kod četničkih oficira i ljudstva“, pogotovu u uslovima nepostojanja stalno prisutnih i mobilnih snaga, pokretljivih i operativno spremnih. Mihailović nije iskoristio svoje prednosti u Srbiji 1942-1944. Za većinu stanovništva, po britanskim procenama četničke akcije mogle su izgledati kao neuspeli i vremenski loše planirani poduhvat za opšti ustanak. Mihailović nije shvatio da je drugi svetski rat i okvir u kome se kritički mora prići prethodnom istorijskom iskustvu, i društvenom nasleđu, uvažavanjem novih socijalno-ekonomskih i političkih ideja, nasuprot tome uporno istrajavajući na starim idejama i status quo.

Danas se u delu strane i literature na srpsko-hrvatskom u inostranstvu Velika Britanija podvrgava žestokoj kritici zbog svoje politike prema Jugoslaviji. U centru kritike je britanska politika prema malim narodima, koja se ocenjuje kao beskrupulozna. Britanske ustanove i resori koji su se bavili propagandom nazivaju se „fabrikama laži“. Govori se o Čerčilovoj izdaji Mihailovića i srpske stvari. Velika Britanija se van sumnje ponašala kao velika sila koja primenjuje politiku koja isključivo odgovara njenim interesima. Svaka politika je uostalom lišena emocionalnog odnosa i obojena pragmatizmom. Politika ove velike kolonijalno-parlamentarne sile u drugom svetskom ratu najmanje je mogla biti drukčija. Britanci su znali „ubijati komplimentima“, pretvarati od svojih neprijatelja prijatelje, ali i svoje najbliže saveznike resko, cinično i bezobzirno otpisivati u času kada se njihovo ponašanje kosilo sa britanskim državnim interesima. Na svim stranicama nacionalne i opšte istorije nailazimo na takvu „bezobzirnost“, kojoj se pripisuje isuviše veliki etički značaj. Britanci se žigošu moralno, osuđuju politički, napadaju zbog njihove nesentimentalnosti, kao da se zakoni politike mogu meriti merilima morala i ličnog doživljaja istorijske sudbine svojih ili drugih zemalja, pokreta, stranaka.

Svaka od sila u sukobu pred aprilski rat polazila je od ovih merila trajne prirode kada je reč o političkim orijentacijama i vlastitoj kalkulaciji. Jugoslavija je 1941. imala biti žrtvovana u ratu protiv fašizma, jer je Velika Britanija u tome nalazila svoj interes. Ko se tome suprotstavio postao je žrtva. Slična sudbina snašla je, pre kneza, 1939. Milana Stojadinovića, koji je proveo rat na Mauricijusu, u izgnanstvu, pod britanskom kontrolom. Političar kojega su Hitler i Čano jedino cenili u Jugoslaviji, nije mogao biti prihvatljiv za Čerčila, iako je mandat 1935. dobio i uz saglasnost Britanaca, jer se kasnije poneo protivbritanski. Navodi se da gaje Čerčil smatrao „razbojnikom“ i „neprijateljem“. Drugi zatočenik je bio knez Pavle. Za Čerčila je knez 28. marta 1941.

bio „Potencijalni srpski kvistling”.¹⁸⁾ Vinston Čerčil je, takođe, sa stanovišta efikasnijeg vođenja rata bio razočaran što britanska ulaganja u balkanski eksperiment nisu urodila očekivanim plodom. Prigovarao je kraljevskoj vladi što se povukla iz zemlje, iako se u jugoslovenskim brdima mogao, po njemu, voditi uspešno rat protiv nemačkih tenkova. Godine 1943. pitao se šta da radi sa jugoslovenskom emigrantskom vladom. Te iste godine radikalno je menjao svoju tačku oslonca u Jugoslaviji, napuštajući Mihailovića i nastojeći da privuče Tita. Kao što je godinu dana ranije stvarao mit Mihailovića, tako je uz pomoć svoje propagandne mašine katapultirao u svetsku orbitu Tita, potapajući četničkog vođu, s oslonom na daleko veći borbeni efekat NOVJ u odnosu na četnike koji su očekivali pogodan trenutak. Mihailović, koji nije razumevao međunarodne odnose, niti bio sposoban da racionalno procenjuje međunarodne zaplete u okviru antifašističke koalicije, istupio je otvoreno početkom 1943. sa uskonacionalnog, srpskog stanovništva, u smislu da ne želi prolivati krv za interese Velike Britanije, označavajući Italijane, Hrvate i Muslimane za svoje glavne protivnike, čime je sebi potpisao smrtnu presudu. Njegov suparnik, Josip Broz Tito, i te kako je bio razočaran pasivnošću Kominterne u sferi propagande, infoimacija i naoružanja, naročito 1941, ali sebi nije dozvolio luksuz javnog protesta, svestan šta znači konfrontiranje gledišta sa svojim velikim i nemilosrdnim pokroviteljem - Staljinom. Čak i kada je branio svoje saradnike od Staljinovog gnjeva (kao Milovana Đilasa pod kraj 1944), radio je to moleći Staljina u „ime komunizma” i - tražeći njegovu intervenciju - kako bi se mogle otkloniti negativne međunarodne posledice koje su mogle nastupiti zbog ponašanja crvenoarmejaca u Jugoslaviji.

Britancima nije odgovaralo što se Mihailović spremao za veliki finale, vodeći srpsku politiku koja nije mogla ujediniti napore ostalih naroda, što je bilo suprotno britanskoj politici. Saradnici su ga praktično kompromitovali kao nacionalnog vođu. Sve one koji su imali liberalne poglede on je žigosao kao komuniste. Zasnivao je svoj uticaj na snazi pokreta u Srbiji, u kojoj partizani po Bejliju nisu bili njegova alternacija. Nije bio spreman za društvene reforme, oslanjajući se na vojni režim. Nije, jednostavno, imao „vodiča” za formulisanje politike.

Kapitulacija Italije omogućila je iznurenim i desetkovanim partizanskim snagama na Sutjesci da ponovo izniknu kao feniks u istočnoj Bosni. Toga su bili svesni i Britanci, jer su partizani brojno narasli, likvidirali četničko vodstvo u Crnoj Gori, dobili italijansko teško i drugo naoružanje. Mihailović, koji se prsio da će iskoristiti kapitulaciju Italije, pokazalo se da nije bio dorastao tom zadatku. Pojačana delatnost Mihailovića od avgusta do novembra 1943, na koju u poslednje vreme ukazuje strana literatura, nesumnjivo je činjenica, ukoliko se razdvoje operacije koje su izvodili partizani a četnici prisvajali kao svoje, i

¹⁸⁾ Čerčil i Idn „prisili” su mu kasnije „stigmu izdajništva”. - Isto, n.d., 122.

obratno, a na drugoj strani ne izgubi iz vida da je ova promena morala biti promena strategije a ne taktike. Pa i obnova operacija većih razmera na tlu Srbije, posebno u strateški važnoj dolini Morave, nije mogla imati više kobne posledice kao 1941-2, jer Nemci više nisu imali onu snagu uzvraćanja koja je za njih bila karakteristična dok su se nalazili na vrhuncu vojne moći. Britanci su vodili bitku u Italiji, gospodarili vazduhom, bili u stanju da transportuju veliku materijalnu pomoć, ali su u oblasti Balkana već od Staljingrada bili ograničavani sovjetskim uticajem koji nije prihvatao britanski mandat kao isključiv.

U periodu od avgusta do decembra 1943. došlo je do napuštanja četnika i formulisanja britanske politike kompromisa. Umesto da se i jedan i drugi pokret podjednako tretiraju i pomažu, Britanci su skrenuli u politiku napuštanja četnika i pomaganja isključivo partizana; Britanci su tada našli formulu kako da sačuvaju ustavni kontinuitet i interese krune putem suspenzije, a ne detronizacije monarhije, dok je Tito morao odstupiti od levog radikalizma u svojoj spoljnoj politici i prihvatiti real-politiku.

Od septembra 1943. pri Vrhovnom štabu NOVJ nalazio se brigadir Ficroj Maklejn. U svojim memoarima Maklejn je jasno stavio do znanja da je Tito ključ „njihovog problema". Kao dobar poznavalac sovjetskog sistema, on nije mogao da ne uoči izvesni stepen Titove slobode u komunikaciji, ponašanju i izjavama. Maklejn u svom poznatom izveštaju od 6. novembra 1943. ističe daje on „radio kao podzemni komunistički agent još od posle Prvog svetskog rata"... „U razgovorima, dok bez sumnje izražava svoje mišljenje o stvarima, ja sam ga uvek našao razložnim i prijateljskim sa širokim shvatanjem vojnih i političkih problema, sa dobro razvijenim smislom za humor"... „Događaji će pokazati prirodu sovjetskih namera prema Jugoslaviji; mnogo će zavisiti od Tita, da li on vidi sebe u svojoj ranijoj ulozi agenta Kominterne ili kao potencijalnog vladara jedne nezavisne jugoslovenske države. Mnogo na kraju zavisi i od dela učesća drugih sila, koje budu učestvovala u oslobođenju Jugoslavije".¹⁹⁾

Razvoj događaja, posmatran u kontinuitetu, pokazuje da je Tito držao sve konce u svojim rukama i da je situaciju procenjivao kroz ličnu prizmu svoga prestiža i uspona. Policentristička koncepcija sankcionisana od Staljina opredelila bi njegovo ponašanje i zadovoljila njegove ambicije, jednako kao što je napad Staljina 1948. doveo da zaigra, uz pomoć Zapada, antistaljinističku igru, iz koje je sa kremaljskim tiraninom izašao kao pobednik. Rezultat je bio preduslov specifičnog evolutivnog procesa u Jugoslaviji, svoja varijanta socijalizma, ali ne i put za napuštanje diktature i zasnivanje demokratskog poretka. Tito je bio isuviše ličnost takve karakterno-psihološke, moralne i ideološke strukture koja opštu stvar posmatra sa stanovišta ličnog uspona. Britanci i njegovi saradnici od kraja 1943. stvaraju njegovu

¹⁹⁾ Tito - Churchill - strogo tajno (Izabrao i uredio D. Biber), Beograd - Zagreb, 32-35.

harizmu. Kardelj je pisao početkom 1944. slovenačkom rukovodstvu: „I u italijanskoj partizanskoj vojsci popularižite druga Tita ne samo kao vođu jugoslovenskih naroda, već i kao vođu narodnog demokratskog otpora u ovom delu Evrope. Objašnjavajte italijanskim masama da je Jugoslavija odnosno narodnooslobodilački pokret u Jugoslaviji centar svih narodnih demokratskih pokreta u ovom delu Evrope i da italijanski narod neće drukčije doći do svoje stvarne slobode i nezavisnosti već samo u tesnoj povezanosti s narodima Jugoslavije. Popularižite ideju borbenog bratstva italijanskog naroda s narodima Jugoslavije. Popularižite Tita kao vođu, koji svima narodima u ovom delu Evrope pokazuje put k slobodi.“²⁰⁾

Izveštaj Maklejna od 6. novembra 1943, koji je bio sačinjen krajem oktobra 1943, danas mnogo puta kritikovan u emigrantskoj i drugoj istorijskoj literaturi kao izraz cinične britanske politike, sadržavao je neke postulate koji su jednostavno sugerisali zaključke za buduću britansku politiku u širim razmerama. Maklejn je činjenički ilustrovao Čerčilovu zamisao o početku nove britanske politike u Jugoslaviji kao izraz promjenjenih odnosa snaga u odnosima antifašističke koalicije. Maklejn u tome nije bio nevičan, ako se ima u vidu njegovo predratno iskustvo u SSSR-u. Čerčilova izvidnica u Jugoslaviji izvodila je od ranije naučenu politiku slabljenja komunističke moći. Za Maklejna partizanski pokret dominirao je većim delom Jugoslavije i sa nadmoćnom vojnom silom raspolagao efikasnim administrativnim i političkim sistemom. Bilo mu je jasno da se od samog početka partizanski pokret zasnivao na snazi kojim je dirigovala komunistička partija, oličena u Titovoj ličnosti, ličnosti čiji se „identitet čuva u tajnosti“. Britanski oficir - političar, ili, kako ga je Čerčil nazivao „ambasador - vođa“, uočavao je impresivnost vojne i političke strukture koju je Tito sa svojim sledbenicima izgradio za dve godine, i to u zemlji okupiranoj od neprijatelja i bez strane pomoći. Uočio je ono za šta danas kažemo da se narodnooslobodilački pokret borio u strateškoj blokadi. Brigadiru je bilo jasno da partizanska struktura postaje pobednička, iako je ona u suštini komunistička i u vojsci i u vlasti. Izbori su samo nominalno izvođeni na demokratskoj osnovi. Partizanski politički sistem zasnovan je na opštem antifašističkom frontu pod komunističkim vodstvom, jer sva „vodeća mesta zauzimaju članovi komunističke partije i oni diktiraju politiku“. „Pod uslovom da su spremni da prihvate komunističku hegemoniju i da slede partijsku liniju, druge partije i ustanove - ma da ih krajnji Gleichschaltung bez sumnje očekuje - tolerisane su i podstaknute da se pridruže opštem frontu“. Iako nisu postojali znaci klasne borbe, pokret je pri svemu „bitno revolucionaran“. Sto se tiče generala Mihailovića, mogao je odricati da je on lično učestvovao u kolaboraciji sa Osovinom, ali nije mogao odricati kolaboraciju svojih komandanata, na čiji su predlog oni bili odlikovani najvećim jugosloven-

²⁰⁾ Dokumenti o spoljnoj politici FNRJ 1941-1945, knj. II, (priredio Bogdan Popović), Beograd, 1988.

skim odlikovanjima. Maklejna nije, međutim, zanimalo u kakvim su uslovima Srbi kao četnici ulazili u kolaboraciju u nacionalno-verski mešovitim krajevima. Uočavao je koliko veliku ulogu SSSR ima u narodu. Partizani su Sovjetsku Rusiju izjednačavali u svojoj propagandi sa „matuškom Rusijom“, uzdižući komunistički SSSR kao „zemlju sreće“. „Rusija“ se kod partizana pojavljivala kao politički mentor, kao slovenska zaštitnica i kao jedina zemlja koja uzima učešće u ratu, osim njih samih.²¹⁾

Sami Britanci nisu prihvatili tezu Maklejna o snazi narodnooslobodilačkog pokreta u Srbiji i Makedoniji, znajući iz izveštaja koji su dobijali da su partizani još relativno slabi u Srbiji i Makedoniji, te da Mihailović još uživa potporu većeg dela stanovništva. Prve promene će se osetiti tek od jeseni 1943, s tim što će do punog poleta narodnooslobodilačkog pokreta doći naredne godine. Tome su doprinosili pokušaji prodora partizanskih divizija u Srbiju, napredovanje južnog fronta Crvene armije, a delom i bombardovanja srpskih gradova koje je uticalo na stanovništvo da se sklanja iz gradova i pristupa NOVJ. No, Mihailović još nije bio izgubio bitku za Srbiju, predstavljajući „srpskog nacionalistu“ i nosioca otpora komunizmu.

Ser Orme Sarđent i drugi britanski funkcioneri uviđali su da predloži Maklejna vode Jugoslaviju u „komunističku diktaturu“. Britanska politika imala je pred sobom jednu dugoročnu viziju, koja nije gubila iz vida da mogu postojati razne varijante ove diktature. Ta politika je, pre svega, bila podređena odnosima između Velike Britanije i SSSR-a. Jugoslovenska situacija se nije posmatrala kroz jugoslovensko-britanski bilateralni odnos, nego kroz odnos Britanije i SSSR-a, u kome je Jugoslavija bila običan objekt. Uticaj Tita mogao je modifikovati ovu diktaturu i na taj način stvoriti presedan u staljinističkom carstvu. Jugoslavija je usled svog geopolitičkog reljefa gledana već 1944. kao zemlja koja mora razgraničavati SSSR od ostalog sveta pobjednika, bar kada je reč o Bugarskoj i Rumuniji, ako je još bilo rano za prosuđivanje o Mađarskoj i Austriji, gde je Velika Britanija imala mogućnosti da zajedno sa SAD iskoristi svoj položaj u Italiji invazijom Istre i prodorom preko ljubljanskih vratnica u Austriju i panonsku niziju, u Podunavlje.

Suočeni sa opasnošću da se Jugoslavija nađe u sovjetskoj sferi interesa, neki britanski funkcioneri, poput Orme Sarđenta, predlagali su neku vrstu teritorijalnog kompromisa, mada se u suštini Čerčil odlučio za daleko fleksibilniju formulu kompromisa, u smislu podela političkog uticaja, bez tvrdih granica, ali podrazumevanjem da Jugoslavija ne može isključivo deliti sudbinu jedne interesne sfere: britanske ili sovjetske. Među raznim modalitetima videli su izlaz u komunističkoj Hrvatskoj i Bosni, i drugom delu Jugoslavije sastavljenom od ranije Srbije, koja bi bila zemljoradnička i monarhistička. Ovakva podela vodila je računa o realnom odnosu snaga u tom času, ali i o budućnosti

²¹⁾ Kao pod 19.

u kojoj je monarhistička Srbija mogla postati bedem od sovjetske ekspanzije, dok bi se zapadni komunistički deo podvrgao uticaju koji bi ublažavao komunističku varijantu režima (katolicizmom, susedstvom Italije i Austrije, drukčijim stilom života, tradicijama otpornim na komunističko-ateističku vladavinu itd.). Gledište o razbijanju Jugoslavije bilo je protivno britanskoj drugoročnoj politici, koja je težila restauraciji Jugoslavije kao centralističke ili federativno organizovane države. Britanci su videli dve snage koje teže obnovi Jugoslavije: komuniste, koji odbacuju verske i rasne podele, te monarhiju koja je do tada korišćena za rekonstrukciju Jugoslavije na federativnoj osnovi (monarhistička trijalistička Jugoslavija). Ali, nije previdana i treća snaga koja je cepala Jugoslaviju oličena u Mihailoviću, „veliko-Srbinu“, koji je bio više zainteresovan da „restaurira Srbiju za Srbe“, nego „Jugoslaviju za Jugoslovene“.

Iako je Čerčil pravio koncesije „Rusima“ u Teheranu, nije sasvim odbacivao mogućnost da u narednoj godini, u zajednici sa SAD, iskrca savezničke snage na Balkanu i prodorom u pravcu Beča i Budimpešte skрати rat. Šef američkog generalštaba, general Džordž Maršal, savetovao je Ruzveltu da odbaci Čerčilovu balkansku varijantu. Kao što je poznato, umesto na Balkanu, usvojena je odluka o invaziji južne Francuske posle iskrcavanja u Normandiji. Od napada Nemačke s juga, preko Jugoslavije, nije bilo ništa. Nije došlo do analogije iz prvog svetskog rata. Na neuspeh Čerčilove strateške zamisli uticalo je više činilaca, među kojima nam izgledaju najvažniji: suprotna shvatanja Sovjeta, nespremnost Amerikanaca da troše svoje vojne snage u balkanskom prostoru s nepogodnim reljefom i britanska vojna inferiornost bez američke vojne podrške.

Posle Teherana pojačavao se sovjetski uticaj u Jugoslaviji, što je bilo izraženo dolaskom sovjetske vojne misije sa general-lajtnantnom Nikolajem Kornjejevom u Vrhovni štab maršala Tita, februara 1944. godine. Čerčil je tim povodom pisao Idnu (1. aprila 1944) da je stigla „grandiozna ruska misija u Titov štab“, i da postoji „malo sumnje da Rusi neće sve učiniti za uspostavljanje komunističke Jugoslavije pod Titovom upravom, i da će oni sve drugo što se njima protivi denuncirati, kao 'nedemokratsko'“.²²

Dolazak Sovjetske vojne misije, posle de iure priznanja NOVJ u Teheranu, kod Vrhovnog štaba NOVJ februara 1944. uveliko je doprineo učvršćivanju položaja partizanske Jugoslavije. Vojna misija NOVJ, sa general-lajtnantom Velimirom Terzićem na čelu i general-lajtnantom Milovanom Đilasom, članom Politbiroa CK KPJ, kao Titovim političkom izaslanikom, upućena je aprila 1944. u SSSR. Misija je aktivirala saradnju između vojnih centara Crvene armije i Vrhovnog štaba, uticala na širenje znanja kod sovjetskih ljudi o velikoj epopeji narodnooslobodilačkih snaga i naroda Jugoslavije; radila na formiranju

²²) V. Čerčil, n.d., V. 456.

Prve jugoslovenske brigade u SSSR-u, a kasnije Prve tenkovske brigade NOVJ. Približavanjem trupa Crvene armije granicama nove Jugoslavije, količine ratnog materijala (oružja, municije, odeće i obuće, sanitetskog materijala, radio-stanica, hrane) sve više će se uvećavati.

Mada je Misija NOVJ u SSSR-u, kao i sovjetska u Jugoslaviji, kod Vrhovnog štaba, bila formalno gledano vojna misija, ona je imala i politička ovlašćenja o čemu svedoči njen rad, pa i uloga Milovana Đilasa aprila-juna 1944. u Sovjetskom Savezu, Misija NOVJ predstavljala je Vrhovni štab kod odgovarajuće sovjetske komande, ali je Tito istovremeno bio predsednik „privremene narodne vlade“ i poverenik NKOJ-a za poslove narodne odbrane. Bliskost odnosa omogućavala je da se na faktičkom nivou rešavaju i druga pitanja, a ne samo vojna (ekonomska, zdravstvena, propagandna, politička itd.). O tome svedoči i zaključenje ugovora o zajmu sa SSSR-om što, svakako, ne predstavlja vojni akt ali, na drugoj strani, time što ugovor nije objavljen govori da je misija ipak imala status i delokrug vojne misije u javnoj komunikaciji.

Ugovor o zajmu sa predstavnikom sovjetske vlade potpisao je u ime NKOJ-a general Velimir Terzić juna 1944., a sredstva ovog zajma koristila su se za potrebe Vrhovnog štaba, NKOJ-a i jugoslovenskih vojnih misija. Vlada SSSR-a dala je besprocentni zajam na sumu od 2 miliona američkih dolara i 1 milion rubalja za jugoslovenske potrebe u inostranstvu.

Sovjeti su podržavali Tita da napravi kompromis sa Šubašićem, kao dezigniranim predsednikom kraljevske vlade posle obaranja Božidara Purića, i britanskim štićenikom. Britancima, pak, nije preostajalo drugo rešenje. Sa Mihailovićem nisu više mogli raditi zbog neaktivnosti koja nije bila po volji ni jednom delu njegovih komandanata. Sovjeti su se sve više približavali Balkanu i Jugoslaviji, a plan o invaziji Nemačke s juga nije bio prihvatljiv za druge dve sile antifašističke koalicije. Koliko je Titova moć narastala najbolje govori Božidar Purić u jednom pismu kraljici Mariji, koristeći reč „plima“.²³⁾ U nedostatku vojnih sredstava Britanci su se opredeljivali za politička rešenja. U britanskoj političkoj istoriji bilo je poznato mnogo rešenja koja su išla na to da se neprijatelj pretvori u prijatelja ili bar potencijalno korisnog saveznika.

Sa stanovišta subjekata koji su predstavljali Jugoslaviju u antifašističkom svetu, monarhističkog formalno, a narodnooslobodilačkog pokreta faktički, kvalitativnu istorijsku promenu predstavlja paralelizam vlada - NKOJ-a i Jugoslovenske vlade u izbeglištvu krajem 1943. godine. Partizanska vlada bila je efektivna u zemlji, ali nije mogla učestvovati u međunarodnim odnosima. Prvoj je rastao kapacitet ugovorne moći, a drugoj opadao. NKOJ je bio organ koji je dobijao sve šira ovlašćenja, za razliku od činovničke vlade Božidara Purića, koja je avgusta 1943. zamenila kraljevsku vladu Miloša Trifunovića, da

²³⁾ AJ, 103-3-35.

bi se odmah našla pod pritiskom saveznika, Velike Britanije pre svega, a kasnije i SSSR-a da iz svojih redova isključi Mihailovića. Purić je žilavo branio Mihailovića, napadajući Britance da rade za „Ruse“ i da nemaju strategiju. Na drugoj strani, Mihailovića je izjednačavao sa zatočnikom srpstva koje je egzistencijalno ugroženo. Purićevi diplomati izveštavali su sovjetske kolege o biološkoj ugroženosti srpskog naroda. Tako je A. G. Avakumović, kraljevski poslanik u Švedskoj, izvestio predsednika vlade Božidara Purića o svom razgovoru sa sovjetskim poslanikom u Švedskoj, g-đom Kolontaj, stavljajući joj do znanja da je srpski narod izložen istrebljenju od strane okupatora i njegovih slugu. „Jednom reči, prikazao sam joj daje u pitanju biološki opstanak srpskog naroda i da takve situacije nameće jedino moguću politiku: spasti narod od neminovne fizičke smrti i konačnog istrebljenja“. Protivio se sabotazama koje „često nisu u srazmeru sa cenom koja se, u ljudskim životima, plaća za to i da, s obzirom na ogromne žrtve koje je naš narod pretrpeo i trpi svakog dana i bez sabotaza, nameće najveća obazrivost pri vršenju tih napada“. „Rusiju“ je smatrao „glavnim bojištem“, jer Jugoslavija to nije bila; ona je samo jedna „velika klanica“ i danas i zaraćene strane ne traže „odluku na jugoslovenskoj teritoriji“. Avakumović je uveravao g-đu Kolontaj da srpski narod stoji iza Mihailovića, a hrvatski iza Mačeka, koji navodno žele zajedničku državu Jugoslaviju.²⁴⁾

Izvori pokazuju da je Tito konsultovao Moskvu pre i u toku prepiske sa britanskim premijerom i da je februara 1944. dobio saglasnost Georgija Dimitrova, odnosno Staljina, za otvaranje razgovora sa Britancima, zapravo političarem kojega Britanci budu istakli da pregovara sa NKOJ-em. AVNOJ je suspenzijom monarha, umesto njegovim detoniziranjem, ostavio mogućnost ovih razgovora. Tito je uputio radiogram Dimitrovu još decembra 1943, obaveštavajući ga o čemu se engleska vlada interesovala preko jugoslovenske delegacije u Kairu. Postavljena su sledeća pitanja o kojima su „DM“ (Dimitrov i Manuilski) obavestili Staljina, kao što se vidi na dokumentu. Pod 1) da li mi nastojimo da bi NKOJ bio formalno priznat; 2) da li mi ostajemo pri našem rešenju da pitanje o kralju bude rešeno posle rata; 3. hoćemo li mi voditi propagandu protiv kralja. Valter (Tito) je nameravao da odgovori: 1. Do sada mi nigde oficijelno nismo nastojali da bi NKOJ bio odmah formalno priznat, no radićemo na tome - kaže se - obraćajući pažnju na interese narodnooslobodilačke borbe, ali i opšte savezničke interese. 2. Ostajemo pri rešenju da pitanje o kralju i monarhiji rešavamo posle rata; 3. Pitanje propagande protiv kralja javlja se kao naša unutrašnja stvar i zavisice od kralja u odnosima antinarodnih snaga u zemlji i inostranstvu, koje pomažu okupatori. - Dimitrov je odgovorio u toku prepiske između Tita i Čerčila. Dimitrov je tada bio na položaju načelnika Informativnog odeljenja CK SKP (b).

²⁴⁾ ASSIP, Ministarstvo inostranih poslova Kraljevine Jugoslavije u Kairu, A. G. Avakumović - B. Puriću 15. februar 1944.

Dimitrov, tj. sovjetska vlada, odgovorio je sledeće 9. februara 1944. godine: „Dobili smo vašu molbu u vezi s kraljem Petrom. Javljam vam naše zajedničko mišljenje, uključujući i mišljenje druga kojeg ste spomenuli (Staljina - B.P.); ubuduće, molim vas, nazivajte ga Prijatelj. Englez (Vinston Čerčil - B.P.) zalaže se za jedinstvo Jugoslovena, ali dok postoje dvije vlade - jedna u Jugoslaviji, druga u Kairu - jedinstva ne može biti. Zbog toga vlada u Kairu treba da bude eliminisana, uključujući i Dražu Mihailovića, pri čemu ona treba vladi AVNOJ-a da podnese potpuni izveštaj o trošenju ogromne sume narodnog novca. 2) Vlada u Jugoslaviji, to jest vlada AVNOJ-eva, treba da bude priznata od strane Engleza i drugih saveznika kao jedina vlada Jugoslavije, pri čemu treba da se potčini zakonima AVNOJ-a. 3) Ako kralj Petar prihvati sve ove uslove, onda se AVNOJ ne protivi saradnji s njim, s tim da pitanje monarhije u Jugoslaviji rešava narod poslije oslobođenja Jugoslavije. Takvo je naše mišljenje...^{25'}

Početak aprila 1944. Čerčil je obavestio Vjačeslava M. Molotova da je savetovao kralju da odmah otpusti Purićevu vladu i da hitno formira malu administraciju od ljudi koji ne bi bili uvredljivi za Tita, ali bi još održavali izvesne veze sa srpskim narodom. Ovaj korak će, smatrao je, automatski lišiti Mihailovića njegovog položaja ministra vojske. Čerčil je smatrao da bi prvi korak nove vlade bio da pošalje sve jugoslovenske kraljevske snage u Egiptu i Bariu, u pomoć Titu. Težio je ujedinjenoj akciji Srba, Hrvata i Slovenaca, svih klasa i političkih gledišta u intenzivnom naporu da bi se Nemci potukli i izbacili iz Jugoslavije. Posle toga oni bi stupili „u prijateljske odnose“ sa gerilcima u Mađarskoj, kao i sa Rumunima koji bi im se pridružili na istočnim granicama Jugoslavije.^{26'}

Ova politika od ranije je bila određena porazom Mihailovićeve politike, snagom NOVJ i aktivnim interesovanjem Sovjeta za Balkan. Obnova Jugoslavije više nije bila moguća na osnovi Mihailovićeve politike koja je pretrpela slom, samim tim što je jedna velika sila bila prinuđena na promenu svoje politike u Jugoslaviji, oslanjajući se na saglasnost druge. Totalni promašaj Mihailovićeve strategije je politiku tih sila uslovljavao i olakšavao. Kompromis je imao za cilj amalgamisanje raznorodnih snaga i oslobođenje komunista od doktrinarne rigidnosti.

Antibritanski stav u analizi situacije u drugom svetskom ratu našao je izraz u četničkoj i vladinoj dokumentaciji 1944, sa težištem napada na njenog neimara - Vinstona Čerčila. Dovoljno je podsetiti na Purićevu žuč, izlivenu protiv Čerčila i Velike Britanije zato što predaju najvernijeg saveznika, Jugoslaviju i Mihailovićevo gerilu kao prvu u Evropi na žrtvenik sovjetskom komunizmu; što jednostavno nemaju svoje politike u Srednjoj Evropi i na Balkanu, ako se izuzme odstupanje

²⁵⁾ ACKSKJ, Fond CK KPJ - K1, br. 1944/17; J. B. Tito, Sabrana djela, tom 19 (priredio D. Brajušković), 251.

²⁶⁾ St. R. Vlahović, n.d., 184.

pred „Rusima“. U spisima emigrantskog porekla ističe se daje Božidar Purić Čerčila smatrao srpskim „krvnikom“; navodio je njegovu odvratnost prema Srbima, te shvatanje da u ratu koji se vodio moraju nestati oba militarizma, pruski i srpski. Sasvim se previđa nezavidna vojna pozicija Britanaca na jugu, vojna premoć Sovjeta, otpor Staljina - pomognutog Ruzveltom, da se Britanci iskrcaju na Balkan, uopšte na jugu Evrope. Godine 1944-1945. nije bilo kopnene snage u svetu koja se mogla suprotstaviti Crvenoj armiji.

Osnovno pitanje može se svesti na sledeće: zašto je Čerčil 1943. odlučio da pomogne „komunističku diktaturu“ i napusti Mihailovića kojega su „izvikali“ Britanci i emigrantska vlada, stvarajući o njemu mit koji nije zasluživao sa stanovišta akcije protiv okupatora od novembra 1941. godine.

Britanci su još početkom 1943. radili na tome da ujedine sve „elemente otpora u Jugoslaviji“ i da im pruže pomoć, pokušavajući da za to pridobiju Sovjete, ali je takva kombinacija već pripadala prošlosti. Sovjeti su tajno podržavali jednu stranu i radili to sve više sa razvijanjem vojnog samopouzdanja i sagledavanjem nemoći Britanaca na jugu Evrope. Našli su za to izvanrednu formulu još 1941: da ne žele da se mešaju u unutrašnje jugoslovenske stvari. Usled sovjetskog odbijanja, Britanci su pokušavali da uspostave vezu sa partizanima bez sovjetske pomoći. Juna 1943. oni su sa zadovoljstvom prihvatili činjenicu da su njihovi oficiri kod partizana bili dobro prihvaćeni. Mihailović je već tada bio shvaćen kao ličnost koja nema snage i uticaja da koordinira sve snage otpora. On već nije bio ni ličnost koja može da obezbedi ujedinjavajuću ulogu u Jugoslaviji. Prednost saradnje sa partizanima već je dobro uočavana. Britanci su računali da se izazove kriza vlade i smeni Mihailović, ali da se njegova organizacija sačuva od raspadanja. Mihailovićevu strategiju već je bilo teško braniti i prelaziti preko partizanskih vojnih prednosti, pre svega odnosa sa SSSR-om koji se zalagao za antiokupatorsku aktivnost. Britanci su, pri tom, bili svesni „partizanskog oduševljenja“ i mogućnosti da se pripadnici pokreta oslobode dogmatske komunističke ideologije i očigledno oduševljenje skrene u „jaku zemljoradničku ideologiju“. Od kraja maja 1943. Čerčil je razvio svoju ličnu diplomatiju u odnosu na Jugoslaviju. Britanci su mogli polaziti od toga da su crnogorski četnici poraženi, da Mihailović ima najjače snage kao „glavni organizator otpora“ u Srbiji, gde ne postoje znatne partizanske snage, da su partizani učvršćeni u Sloveniji, Hrvatskoj i Bosni, da su britanski oficiri kod partizanskih štabova i da su partizani najjači „protiv-osovinski element u Jugoslaviji van Srbije“. Iz toga je proizilazilo davanje pomoći u budućnosti svim „pokretima otpora“ bez obzira na njihovu „političku boju“. Počelo je usklađivanje propagande i zahtev suparničkim snagama u Jugoslaviji da ne preduzimaju akcije jedni protiv drugih, sem u samoodbrani.

Opređeljujući se za politiku kompromisa, Britanci su krajem 1943. strahovali da dezavuisanje Mihailovića ne bude iskorišćeno za propa-

gandu kako je Britanija poklekla pred „Rusijom“. Takvu tezu mogli su razvijati i nemački propagandisti, navođenjem daje Balkan od strane Engleza prodat SSSR-u. Iz pisma Antoni Idna Čerčilu, od 30. decembra 1943, proizilaze rezerve šefa Forin Ofisa: „... Ja nikad nisam smatrao za dovoljan razlog da prekidamo sa Mihailovićem zbog njegove neaktivnosti. Niti ga mi možemo osuditi jedino zbog toga što se bori protiv partizana. Prosto bi bilo nemoguće dokazati da je on prvo počeo sa napadom“. U drugom pismu od 19. januara 1944. Idn je skretao pažnju premijeru na to da Mihailović još uvek uživa veliku pomoć u celoj Srbiji.²⁷ Idn je očigledno bio protiv odbacivanja Mihailovića, dok se Tito ne obaveže da će prihvatiti kralja.

Čerčil je u Kairu, po povratku iz Teherana, bio zadobijen za partizansku stvar, to jest za snabdevanje partizana koji su se borili protiv Nemaca. U to vreme počela je i prepiska Tito - Čerčil. Britanci, da ne bi vređali kralja Petra II, nisu od jeseni 1943. Tita nazivali maršalom već samo „Tito“ ili „Vrhovni komandant Tito“.

Britansko vezivanje za narodnooslobodilački pokret bilo je, između ostalog, određeno saznanjem da su partizani u usponu i njihov pokret rasprostranjen na većoj površini Jugoslavije, te daje njegova jugoslovenska politika garant obnove Jugoslavije. Provala informacija protiv Mihailovića, koja je dobijala sve više maha u sovjetskoj štampi, nije mogla da mimoide ni zapadnu štampu. Porazom četnika početkom 1943, nestale su iluzije ideološkog i političkog karaktera da će Mihailović moći da se odupre Titu. Decembra 1943. politika kompromisa je započela i sprovedena je lično od premijera. Ova promena je najvećim delom bila uvijena u vojne razloge, to jest daleko većom borbenošću vojnih snaga Tita u odnosu na one Mihailovića. Snage narodnooslobodilačkog pokreta su, osim toga, omogućavale da se započne traženje rešenja između Tita i kralja, jer narodnooslobodilački pokret, iako u suštini republikanski, nije razvijao antimonarhističku propagandu. Odluke drugog zasedanja AVNOJ-a ostavljale su pitanje oblika vladavine za rešavanje posle rata. Time su stvorene pretpostavke da se uđe u borbu za stvaranje jedinstvene vlade bez Mihailovića, koja je zavisila od odnosa unutrašnjih snaga i međunarodnih utanačenja u vrhu koalicije, pre svega između Sovjeta i Britanaca. Mihailović je bio „kamen spoticanja“ u postizanju jugoslovenskog jedinstva. Britanci kao da su bili svesni da će Jugoslavija posle rata biti komunistička država, oslonjena na SSSR, ali nisu prestajali da ističu da je Srbija antikomunistička i da Mihailović u njoj ima podršku većeg dela naroda koji ne želi uvođenje komunizma. U raznim kombinacijama na Mihailovića se

²⁷) No Idn se priklonio Čerčilovom mišljenju. Premijer je pisao svom ministru inostranih poslova 30. decembra 1943: „Ni u kom slučaju nećemo uspeti da pomirimo ove dve strane, sve dok se ne odrekemo Mihailovića, ne samo mi već i Kralj“. Zatim, 2. januara 1944: „Iskazi ljudi koje poznajem i kojima verujem ubedili su me da je Mihailović vodenični kamen privezan o vrat mjadoga kralja i da Kralj nema nikakvih izgleda sve dok ga se ne otarasi“. Posle toga Čerčil je uputio Titu prvo pismo od 8. januara 1944 - V. Čerčil, n.d., V, 449.

još gledalo kao na protivtežu Titu i komunistima da ne uvedu komunizam i Srbija ne doživi komunističku sudbinu. U britanskim analizama krajem 1943. smatralo se da bi bilo korisno i objektivno razgraničiti Mihailovića od četnika i srpskog naroda. Otuda i ideje da se Mihailović zameni čovekom uravnoteženijeg i umeranijeg mišljenja i da se onda ostvari pomirenje, ne žrtvujući ni kralja Titu niti Srbiju komunizmu. Kako ga se rešiti kada je on kontrolisao pokret i propagandu? Bilo je kombinacija da se pozove u Kairo na referisanje i zatim „najuri”. Čuli su se i predloži da se vlada proširi predstavnicima svih pokreta otpora. Nadvladalo je gledište da se radi na sjedinjenju NKOJ-a i jugoslovenske izbegličke vlade.

Februara 1944. u Forin Ofisu prevladalo je mišljenje da se Draža Mihailović ukloni mirnim ili nasilnim putem, pri čemu se nije radilo o fizičkoj likvidaciji. Postojao je već i plan za puč, koji su potvrdili Forin Ofis i Ministarstvo rata. Pre toga, britanska obaveštajna služba „izbušila” je Mihailovićevu organizaciju, našavši izvestan broj potčinjenih oficira koji su bili spremni da se za račun Britanaca okrenu protiv svog komandanta, ali se imena ovih oficira izostavljaju u literaturi. Radilo se o zamenjivanju Mihailovića „iznutra”, pretpostavljajući mu nekog drugog, podesnijeg oficira. Brigadir Čarls Armstrong, nasuprot optimistima, smatrao je da disidentska grupa oficira nije sposobna da ukloni Mihailovića. Od Armstronga je poticao predlog da uklanjanje izvrši kralj Petar, time što bi poslao odgovarajućeg oficira da zameni Mihailovića. Kairo je, kao alternativu Armstrongovom gledištu, predviđao davanje britanske podrške partizanima u Srbiji. No, bilo je i protivnika poslednjeg predloga zato što su partizani delovali na jugu Srbije i u izolovanim grupama na severu, u blizini Beograda. Orme Sardent je imao u vidu i rizik u slučaju da Mihailović odbije poslušnost kralju. U tom slučaju bi došlo do prekida jedine kraljeve veze sa Jugoslavijom i sukoba sa Srbima. Na pitanja Forin Ofisa, brigadir Armstrong je podvlačio da promene mogu poteći samo od kralja Petra. Kombinovalo se da naslednik Mihailovića dovede sa sobom nekoliko đeneralštabnih oficira koji bi bili u stanju da otpuste ili ukrote generala Miroslava Trifunovića i dr Stevana Moljevića. Brigadir je smatrao da bi Mirko Lalatović uradio što mu se kaže, a kada bi Mihailović već jednom napustio scenu i novi komandant preuzeo vlast, komandanti korpusa ne bi sledili Mihailovićeva naređenja. Pukovnik Bejli je povodom ovog pučističkog plana navodio mogućnost da bi Mihailović mogao proglasiti da je kralj zarobljenik u britanskim rukama i obrazovati vladu u zemlji. Bejli nije video mogućnost uklanjanja Mihailovića putem unapređenja. Ako bi bio unapređen u čin feldmaršala (vojvode), ne bi se mogao postaviti na neaktivnu dužnost, jer su srpske vojvode iz prošlog rata komandovale armijama na frontu. Nije bilo ni neke druge ustanove odgovarajuće njegovom položaju u zemlji, na čije je čelo mogao biti postavljen. Nije se isključivala ni mogućnost da Mihailović, ostavši sam, dobije dovoljno vremena da „minira” svog naslednika. Armstrong je

jedini razlog za smenu Mihailovića nalazio u tome da se zameni sa nekim ratobornijim četničkim komandantom, lojalnim kralju i saveznicima, a ne „utabavanjem puta za lakše komunističko zauzimanje vlasti“.²⁸⁾

Prilikom obaranja Purićeve vlade postojao je strah da Mihailović ne formira svoju vladu u zemlji, tako da se na sceni pojave tri vlade: NKOJ - Titova „privremena narodna vlada“, Šubašićeva vlada i vlada Draže Mihailovića, čime bi se postojeći haos povećao. Britansko pomaganje Mihailovića više nije bilo moguće, bez obzira što su SAD još zadržavale neke obzire prema četničkom vođi, jer su se primicanjem Crvene armije granicama Jugoslavije, narastanjem snaga NOVJ, neprihvatljivošću Mihailovića od strane Hrvata, Slovenaca i Muslimana, stvarale pretpostavke za produbljivanje građanskog rata, narastanje zapleta sa Sovjetima, mogućnost sukoba interesa na otvorenoj sceni između saveznika pre završetka rata. Mihailovićeve strategija dovela je do situacije u kojoj je žrtva postao četnički pokret i veliki deo srpskog naroda koji ga je podržavao. Zahvaljujući Mihailovićevoj strategiji bio je izgubljen srpski narod „iz preka“, potencijalno, koji je politikom narodnooslobodilačkog pokreta preveden na stranu narodnooslobodilačke borbe još 1941. i u zimu 1941-1942, da bi u drugoj polovini 1942. na tlu tzv. Bihaćke republike predstavljao glavnu snagu NOVJ, o čemu govore Tito i Vladimir Bakarić. Srpski krajevi na zapadu Jugoslavije glavni su izvor za mobilizaciju boraca i poligon sa kojega se na proleće 1943. trebalo otisnuti ponovo na istok Jugoslavije, prema Crnoj Gori i Srbiji. Tito je unutrašnju bitku za Jugoslaviju dobio snagom srpskih masa u zapadnoj Jugoslaviji. Pomenute potencijalne komplikacije sa „Rusima“, ukoliko bi se na pozornici zadržao Mihailović, Čerčil je više nego jasno sagledavao 13. aprila 1944. prilikom razgovora sa kraljem Petrom. Prema ambasadoru Ralfu Stivensonu, Čerčil je ukazao kralju „na mogućnost brzog ruskog napredovanja preko Balkana, što će dovesti ruske armije u Jugoslaviju, gde će one, bez ikakve sumnje, tražiti da se spoje sa snagama maršala Tita. Ruskom nadiranjju mogao bi se suprotstaviti general Mihailović, u kom slučaju bi kralj Petar, saveznički suveren, mogao da se nađe, zbog aktivnosti svog ministra rata, upleten u borbu na strani Nemaca, protiv jedne sile utemeljača Ujedinjenih Nacija“. U stvari Nj. Veličanstvo bi se našlo na „pogrešnoj strani“. Mihailovića je označio za „zloduha“ koji vodi kralja „na dole“. Kralj bi trebalo da se uzdigne iznad razdora koji prevladuje u njegovoj zemlji.“²⁹⁾

U vreme borbe za obaranje Purićeve vlade ser Orme Sarđent je imao u vidu sugestiju kralja Petra da se general Borivoje Mirković uključi u novu, rekonstruisanu vladu. Marta 1944. Mirković je izražavao divljenja prema Draži Mihailoviću. Priznavao je Titovu korisnost sa vojničkog gledišta, ali je partizanskog vođu smatrao neprijateljem. Za

²⁸⁾ St. R. Vlahović, n.d., 171-183.

²⁹⁾ Isto, 202.

Mirkovića su četnici i komunisti bili nepomirljivi protivnici. Svaka od glavnih strana u jugoslovenskoj drami trebalo je da dobije britansku pomoć i da bude svedena na zonu uticaja. Napadao je generala Simovića zato što je izdao Mihailovića i „prodao se Titu”. Idn je, nasuprot kralju, za novu vladu posle pada Purićeve imao u vidu generala Simovića i bana Šubašića, Mihaila Konstantinovića, Slovence Furlana i Čoka. Pominjao je da bi se na položaju načelnika Vrhovne komande umesto Mihailovića mogao naći Dušan Simović. Imao je čak u vidu kombinaciju da se general Simović pošalje u Jugoslaviju i preuzme stvar u svoje ruke.³⁰⁾ Idnu je bilo jasno da se svim ovim radilo na žrtvovanju monarhije i njenih institucija, države, ali je bio raspoložen da se plati cena Staljinu. No, Srbi su bili antikomunisti, a Hrvati i Slovenci katolici. Čerčil je u politici kompromisa nalazio zaštitu britanskih kratkoročnih i dugoročnih interesa. S jedne strane, regulisao je spor oko Jugoslavije otvoren na Teheranskoj konferenciji sa Staljinom, a s druge, obezbeđivao da vojno efikasniji pokret nadjača. Dugoročno, obezbeđivao je jedinstvo Jugoslavije preko Tita, koje sa Mihailovićevom nacionalnom politikom nije bilo moguće, a u budućnosti uspešno suprotstavljao mogućoj sovjetskoj ekspanziji jednim blažim režimom koji se odrekao revolucionarnog radikalizma. Rezultati ovakve politike osetili su se nekoliko godina kasnije, kada je došlo do raskida između Tita i Staljina, pobune komunističkog disidenta protiv moskovskog pape. Slučaj raskida bio je bez presedana u komunističkom pokretu. Investicije uložene u politiku 1944. davale su plod četiri godine kasnije. U sukobu velikih suparničkih sila, ova ulaganja i obrt politike pokazali su se za Zapad produktivni: osigurana je obnova federativne Jugoslavije i pomognuta iznutra i spolja otporna moć prema Staljinovoj prevlasti i daljem prodiranju na Zapad.

Naredni položaj Srbije u Jugoslaviji rešavao se u zavisnosti od sporazuma Tita sa savezničkim vođama velikih sila, Čerčilom i Staljinom. Bez uvažavanja ovih međunarodnih uslovljenosti ili internacionalne dimenzije jugoslovenske revolucije ne mogu se razumeti unutrašnjepolitički procesi, pa ma koliko god unutrašnja čvrstina i kohezija prokomunističke strukture narodnooslobodilačkog pokreta bila jaka i uticala na niz modaliteta postignutih sporazuma na savezničkom vrhu. Politika kompromisa nije bila ideja unutrašnjih snaga, već ideja velikih sila koju je narodnooslobodilački pokret prihvatio. Neki nemački istoričari ovu politiku kompromisa nazivaju skretanjem jugoslovenske politike narodnooslobodilačkog pokreta od revolucionarnog radikalizma u pravcu real-politike, nametnute spojja.³¹⁾ Posle Moskovske konferencije, oktobra 1944, između Staljina i Čerčila, ona će se u nekim krugovima i istoriografski na Zapadu nazivati politikom „fifti - fifti”,

³⁰⁾ Kralj Petar nije želeo ni da čuje za Simovića. - Isto, 201.

³¹⁾ Otmar Nikola Haberle u studiji „Proces emancipacije KPJ u periodu od 1941. do 1945”, Prilozi za istoriju socijalizma, 10, Beograd, 1976.

iako je reč o načelnom sporazumu o jednakim političkim uticajima u Jugoslaviji. Za antititoiste, uopšte za prostaljinističke snage posle 1948. ulaženje u politiku kompromisa značilo je degeneraciju revolucije, njenu izdaju i ulaženje u vode međunarodnog oportunitizma tek da se pobeđi, kao da iza te politike nije stajao i inspirisao je i Staljin u cilju da preko svog pokreta izmanevriše britanskog suparnika u antifašističkoj koaliciji. U Jugoslaviji je, čak, do skoro bilo političara koji su se mrštili pri pomenu reči „kompromis“ u jugoslovenskom pitanju 1943-1945, kao da je reč o nečemu što skrnavi revoluciju ili umanjuje njenu pobeđu. Kao da je revolucija u složenim situacijama međunarodnog saveza i okruženja mogla da se razvije, potvrdi i međunarodno afirmiše ostajući hermetički zatvorena od spoljnih uticaja, protivurečja interesa velikih sila i njihovih različitih ciljeva.

Britansku, u stvari Čerčilovu politiku kompromisa, neki istoričari potcenjuju, smatraju je nerazumnom, da se stari vuk dao lako prevariti itd., što se graniči sa infantilnošću rasuđivanja o složenim istorijskim tokovima u kojima su sve zainteresovane strane gledale da izvuku najveće moguće koristi u datoj situaciji. Britanci su bili svesni svoje vojne nemoći na Balkanu u odnosu na neuporedivo nadmoćniju sovjetsku oružanu silu; težili su kompromisu između komunista i umerenijih građanskih snaga radi ublažavanja komunizma, jačanja unutrašnjih otpornih snaga pretpostavljenom sovjetskom pritisku. Britanska politika je, uz sve sličnosti na jugu Evrope (Jugoslavija, Grčka i Italija), imala izrazite osobenosti u svim ovim zemljama i potpuno različite ishode koji su proizlazili iz drukčijih odnosa snaga u njima na kraju rata.

Zabrinuti sovjetskim napredovanjem, Britanci su se političkim sredstvima borili za svoje interese. Tražili su politički kompromis u situaciji u kojoj su bili vojno slabi i u kojoj je posle Normandije svakome bilo jasno da nema invazije na Balkan. Moglo se govoriti tek o britanskom korišćenju krajnjeg severozapada Jugoslavije preko Istre i ljubljanskih vratnica kako bi pretekli „Ruse“ u trci za Beč. Čerčil je obavestio Ruzvelta 23. juna 1944. da radi na „ujedinjenju Titovih snaga sa snagama u Srbiji i svima onima koji su uz jugoslovensku kraljevsku vladu, koju smo obojica priznali.³² Čerčil je, takođe, dobro znao šta strateški znači poraz Grupe armija „Južna Ukrajina“ kod Jašija i Kišinjeva. O tome je napisao: „Ruska letnja kampanja bila je povest o zamašnim uspesima...“ Posle Rumunije i Bugarske „zaokrenuši ka zapadu, ruske armije su prodrle dolinom Dunava i preko južnih Karpata do mađarske granice, dok se njihovo levo krilo južno od Dunava postrojilo na granici Jugoslavije. Tu su se pripremile za veliko nadiranje ka zapadu koje je kasnije imalo da ih dovede do Beča“.³³

³²) V. Čerčil, n.d., VI, 71-2.

³³) Isto, 77.

Mihailović i SOE - teorija konspiracije

U delu zapadne literature poslednjih godina prenela je istaknut značaj oficira levičara, koji su radili u SOE, doprinoseći promociji Tita i jugoslovenskih komunista kao rukovodeće snage narodnooslobodilačkog pokreta. U kairskom štabu SOE bilo je „dosta levičara, komunista, levih liberala, političkih oficira koji su znali i umeli da vojničke razloge i ciljeve navrnu na svoju političku vodenicu”.³⁴⁾ Među njima je važnu ulogu u priznanju Tita i odbacivanja Draže Mihailovića imao Bezil Dejvidson. Preko godinu dana, od proleća 1942. do kraja juna 1943, Dejvidson je bio u štabu kairskog odeljenja SOE kao odgovorni oficir za Jugoslaviju. Pristalice „teorije konspiracije” smatraju da su njegovo mišljenje i savet uticali na Vrhovnog savezničkog komandanta na Srednjem istoku, pa i samog predsednika vlade Čerčila. Od juna 1943. do oktobra 1944. Dejvidson je boravio u Jugoslaviji, da bi se kasnije preko Vojvodine prebacio u Mađarsku, gde je inače služio u tajnoj vojnoj službi još 1940. godine.

Dejvid Martin izuzetnu ulogu pripisuje Džemu Klugmanu, za koga i drugi istraživači vele da je predstavljao „dinamičnog marksističkog intelektualca”, komunistu.

Ne vidimo zašto i mi ne bismo prihvatili da su ovi oficiri mogli isticati vojne prednosti narodnooslobodilačkog pokreta, uostalom i očigledne, koje se nisu mogle ni zatajiti pri iole objektivnijem posmatranju. Uočavali su slabosti predratnih ustanova, konzervativnih i nesposobnih političara i vojnika, što je takođe bilo vidljivo i što britanski analitičari nisu mogli prenebregnuti. Inače, za britanske ljude i od ranije je bilo karakteristično da su s rezervom gledali na Kraljevinu Jugoslaviju, te mogućnosti njenog ozdravljenja videli, pre svega, izgladivanjem srpsko-hrvatskog konflikta i stvaranjem jugoslovenske federacije. Dejvidson je i posle rata gledao u Titu „progres”, nasuprot međuratnoj Jugoslaviji kao „tamnici” u kojoj se narod nalazio u „okovima”; zemlji koja je predstavljala „gomilu mraka i zaostalosti”, pripisujući sva zla Srbima i srpskim ustanovama, u prvom redu monarhiji.³⁵⁾ Taj stav se nije mnogo razilazio od oficijelnog britanskog stava.

Oficirima - levičarima u štabu SOE pripisuje se da su kontrolisali depeše Draže Mihailovića. Dejvidson je potapao Mihailovića, držeći njegove komunikacione čvorove i kanale, predstavljajući „sito” kroz koje su prolazile sve Mihailovićeve depeše vladi i obratno. Dejvidson i njegov naslednik Klugman doterivali su materijal ove vrste po svom nahođenju. Klugman je u Kairu prepravljao depeše brigadira Armstronga i cenzurisao vesti iz Jugoslavije, a Dejvidson je pod svojom kontrolom imao britansku misiju kod Vrhovne komande i sve podmisije kod Mihailovića, sve do pada vlade Božidara Purića. Kod Staniše Vlahovića nalazimo da je Dejvidson uputio Mihailoviću jednu instruk-

³⁴⁾ St. R. Vlahović, n.d., 46. .

³⁵⁾ Isto, 44.

ciju u ime Forin Ofisa, koju ovaj nije ni izdao ni odobrio. Ovi oficiri su, u osnovi, radili na obaranju Mihailovića i stvaranju partizanske legende, svodili celo pitanje na otpor - kolaboracija, „za ili protiv okupatora“, kao osnovne „jednačine jugoslovenske situacije“. Rušeci Mihailovića, uzdizali su Tita.

Ove činjenice, koje uopšte ne moraju biti sporne, ipak, se prece-
njuju sa stanovišta uzroka opšteg obrta i promene britanske politike. Više se nego previđa činjenica da je Čerčil menjao politiku pod pritiskom dva osnovna momenta: prvog, unutrašnje prirode, koji karakteriše četnička defanzivnost, totalna kolaboracija u Crnoj Gori, Hercegovini, Dalmaciji, Bosni, otvorena i javna, o kojoj je bilo dokumentacije na pretek, i to u Crnoj Gori kao zemlji u kojoj se problem egzistencijalnog karaktera nije postavljao. Inkriminisani oficiri levičari ipak su bili Britanci, čija se zemlja nalazila u savezu sa SSSR-om. Njihova težnja da ostvare što uspješni kontakt i sa drugim antifašističkim pokretom odgovala je i britanskoj vladi. Vilijemu Dikinu se bar ne može pripisivati komunistička orijentacija, iako je radio na uspostavljanju veza s narodnooslobodilačkim pokretom preko bivših komunista. Postojala je i druga velika sila kao međunarodna tačka oslonca narodnooslobodilačkog pokreta o čemu drugi, britanski saveznik nije mogao da ne vodi računa. Britanci su svojom tehnikom uspevali da dešifruju nemačke poruke iz kojih su se mogle videti razmere operacija protiv NOVJ, tako da i ovim oficirima nije moglo biti sporno ko nosi otpor, dok u Crnoj Gori, Hercegovini i Dalmaciji četničko-italijanska kolaboracija nije ni skrivana. Da li je Britanija u savezničkom vrhu koalicije mogla tolerisati da se četnici ne bore, te da ih podržava uprkos tome, a da oni istovremeno ratuju protiv snage koja je nosila tu borbu uz očiglednu propagandno - političku podršku druge velike sile antifašističkog saveza od polovine 1942. godine i to sile koja je u skladu sa usvojenom strategijom u savezničkoj koaliciji antiokupatorsku borbu proglasila za imperativni zadatak. Promena na velikom istočnom ratištu, kod Staljingrada, na Volgi, u presudnoj bici drugog svetskog rata, menjala je poziciju SSSR-a kao pobjedničke sile, što nije moglo da ne utiče i na britansko ponašanje. SSSR je od 1943. postao daleko uticajniji faktor balkanske strategije, dok je Velika Britanija do tada imala apsolutni mandat na Balkan, određen činjenicom da je posedovala baze daleko bliže balkanskim zemljama, uključujući avione dovoljnog akcionog radijusa i podmornice koje su mogle iskrcati britanske oficire. U novoj situaciji Mihailović nije izvukao sve zaključke iz ovog radikalnog preokreta u drugom svetskom ratu, koji je zahtevao i promenu njegove strategije, aktivniji odnos prema okupatoru, samostalni nastup i izmenu odnosa prema SSSR-u. Mihailovića su zaslepljivala ideološka predubedenja da je Britaniji komunizam toliko stran da ona ne može zaigrati na njegovu kartu, zaboravljajući na privremenost taktike radi udovoljavanja SSSR-u, procene da su partizani sutrašnja snaga sa kojom mogu razblažiti apsolutni uticaj SSSR-a u redovima

narodnooslobodilačkog pokreta ukoliko mu budu znali prići, služeći se, pri tom, i „komunističkim“ sredstvima i putevima: bivšim levičarima, komunističkim parolama, „dijalektičkim analizama“. Jednostavno, „u-pitomiti Tita“, kako kaže Zivko Topalović.

Ono što danas nesumnjivo znamo, zahvaljujući istraživačima SOE, jeste da su u njoj radili bivši komunisti, među kojima najpre Džems Klugman, jedan od oficira ove službe u Kairu. Sa stanovišta naše analize, ne mora zbunjivati ni teza Endrju Bojla daje Klugman pripadao istoj grupi sovjetskih agenata kakvi su bili Gej Barđes, Donald Maklin, Harold Filbi Kim, koji su postali komunisti još kao studenti univerziteta u Kembridžu 30-ih godina. Oni su bili nesumnjiva manjina u ovoj službi SOE.³⁶⁾

Drugu grupu ljudi koje je SOE angažovala predstavljaju bivši komunisti ili antifašisti jugoslovenskog porekla, koji su učestvovali u španskom građanskom ratu i u Kanadi, od Britanaca zavrbovani da pređu u Kairo i odatle se upute na oslobođenu partizansku teritoriju. Naše je mišljenje da je ova druga grupa ljudi bila kontrolisana od strane Britanaca i da je njihova ranija leva orijentacija služila da budu bolje primljeni, uspostave u dodiru više poverenja i razumevanja, ostvare britanske vojno-političke zamisli u krajnjoj liniji. Iz izvora KPJ nedvosmisleno proizilazi da se u njih sumnjalo.

Treću grupu oficira, koja nama izgleda najhitnija, koja je odlučujuće delovala na preokret britanske politike u Jugoslaviji, čine oni iz najbližeg Čerčilovog kruga. Reč je o „ličnoj diplomatiji“ koju je zamislio i ostvarivao Vinston Čerčil, a kojoj pripadaju Vilijem Dikin i Ficroj Maklejn. Kasnije će se njima pridružiti i sin premijera Čerčila,³⁷⁾ s tim što njegov boravak još više posvedočuje značaj lične diplomatije, ali istovremeno govori i o Čerčilovom stavljanju do znanja Titu i ovim putem važnosti koju pridaje pokretu pod vodstvom komunista.

Pored „radikalno - revolucionarnog krila“ SOE, koje je podržavalo komuniste, četvrtu grupu čine pristalice Draže Mihailovića koje su u SOE imale jaku tačku oslonca. Oni su podržavali tezu da je Mihailović prvi nosilac pokreta otpora, vođa hrabre gerile, čovek prema kojem Britanci imaju moralne obaveze i da ne smeju dozvoliti da „vojni razlozi“ prevagnu u prilog Tita.

Prvi koji je ukazao na to da su komunistički elementi u SOE sabotirali program snabdevanja Mihailovića ratnim materijalom iz Kaira, nedovoljno ili jednostrano obaveštavali zvanične krugove u Londonu o stvarnim događajima u Jugoslaviji, suprotno onome što su javljali britanski oficiri kod Mihailovića, bio je Martin Dejvid. Zar su oni bilo šta drugo mogli javljati sem da se legalizovani četnici od

³⁶⁾ Isto, 61; Dokumenti Huverovog instituta, Rodoljub ili izdajnik, Slučaj đenerala Draže Mihailovića, Beograd, 116, 119-120.

³⁷⁾ Randolf. - Čerčil - otac pisao je Titu 8. januara 1944: „Brigadir Maclean je također moj prijatelj i moj drug u donjem Domu. Sa njime će uskoro biti na službi u vašem štabu moj sin, major Randolph Churchill, koji je takođe član parlamenta“. - Arhiv J. B. Tita, Fond KMJ I - 3b/880.

novembra 1941. bore protiv partizana? No, Mihailović je optužen za pasivnost baš u jesen 1943, kada je postao aktivniji u napadima na Nemce više nego ikada od novembra 1941, i bio odbačen. Ta pojačana aktivnost četnika u jesen 1943. bila je neuporedivo manja u odnosu na aktivnost partizana posle italijanske kapitulacije. Mihailović nije uspeo preko ovih lokalnih aktivnosti (rušenje mostova, akcije na prugama, privremeno zauzimanje Prijepolja, napad na Višegrad i drugo¹ da smanji utisak prethodne neaktivnosti koja je proizlazila iz njegove strategije iščekivanja. Bio je to samo zakasneli pokušaj neuspešnog korektiva pasivnosti prema okupatoru, koja je već bila zapažena od Britanaca od kraja 1942. i predočena savezničkom javnom mnenju. Britanci su pojačanu aktivnost od Mihailovića već tražili od jeseni 1942. godine. Mihailović nije ništa uradio da se odrekne svojih kompromitovanih komandanta, jer to nije ni mogao, samim tim što se nije odricao ni svoje osnovne strategije čekanja. Zadržavanjem svojih ilegalnih odreda u Srbiji van kontakta sa Nemcima, bar zapaženijeg, Mihailović se u datom trenutku mogao opravdavati zbog kolaboracije četnika u Crnoj Gori kao neposlušnih, divljih odreda, nedisciplinovanih komandanata, a na tlu NDH egzistencijalnim razlozima uslovljenim ustaškom politikom genocida. Teza koja se ističe u inostranoj literaturi da su uspehe četnika u borbi protiv okupatora u Srbiji 1943. partizani prisvajali, zahvaljujući BBC, sukobljava se sa činjenicom o pojačanoj aktivnosti narodnooslobodilačkog pokreta. Partizanske snage na jugu Srbije bile su trajan vojni činilac, a o razmerama borbi jedinica NOVJ govori za sebe pogibija boraca 1. šumadijske brigade u Prijepolju. Zakasnele četničke aktivnosti nisu mogle da izmene pravac politike Velike Britanije, koji je od ranije bio trasiran i uslovljen daleko dubljim razlozima, vezanim za odnos Velike Britanije sa Sovjetskim Savezom. Narastanje snaga i uticaja narodnooslobodilačkog pokreta moglo je samo olakšavati ovu politiku.

Klugman je nasledio Dejvidsona na mestu šefa Jugoslovenske sekcije SOE, a krajem 1943. našao se u Bariju u svojstvu savetnika Balkanske avijacije zapadnih saveznika, odakle je, pretpostavljaju pomenuti pisci, mogao uticati koji će se srpski gradovi bombardovati. Zašto je bombardovan Beograd a pošteđen Zagreb? Da li to samo proizilazi iz ukorenjenog shvatanja o partitetima? Poznato je da je izbeglička vlada, odnosno njeni predstavnici, tražila zbog genocida nad Srbima da se bombarduje Zagreb i uzvratu nosiocima ustaške politike. No, do toga nije došlo. Zagreb je nesumnjivo bio provincijski grad sa stanovišta strateškog značaja u poređenju sa Beogradom, značajnim središtem saobraćajnih čvorova, ali se, na drugoj strani, radilo i o prestonici NDH, koja je aktivno učestvovala u nemačkoj kampanji na Istoku. U Zagrebu su se posle poraza ustaša, odnosno Seste nemačke

³⁵⁾ Dejvid Martin objavljuje hronološki pregled izveštaja iz britanskih i američkih izvora o sabotazama i antiosovinskim akcijama Mihailovićevih snaga, kao i odmazde. - Rodoljub ili izdajnik..., 70-81.

armije feldmaršala Paulusa kod Staljingrada, vile crne zastave kao i u Berlinu. Objavila je rat Velikoj Britaniji i SAD. U Zagrebu se začela i zlokobna genocidna politika o uništenju jednog naroda - srpskog, u ime stvaranja nacionalne i katoličke države na Balkanu, Jevreja, Cigana, antifašista nezavisno od porekla. Činjenicu da Zagreb nije bombardovan trebalo bi tražiti - mada to pitanje u našoj historiografiji nije proučeno - i u posrednoj zaštiti Vatikana i katoličkih krugova u svetu, ali pre svega u tome da vazdušne napade na Zagreb nije tražio Vrhovni štab NOVJ, odnosno Tito.

Ostaje, ipak, neobjašnjivo pitanje kako su ovih nekoliko oficira, ispravkama depeša, mogli uticati na napuštanje jednog pokreta i prihvatanje drugog, nasamariti Čerčila, pomoći uspostavljanju „komunističke diktature“ u Jugoslaviji? Zar Britanci nisu imali svoje oficire u Jugoslaviji od septembra 1941? Zar pukovnik Bejli nije javio o antibritanskom govoru Mihailovića u Lipovu? Je li Mihailovićev govor izmišljen ili prepravljen? Nije li Hadson 1942. znao za antiokupatorske aktivnosti partizanskih snaga? Zar Britanci nisu mogli znati za nemačke vesti o borbama u Jugoslaviji i nosiocima te borbe? Nisu li, jednom rečju, daleko krupniji razlozi naterali Čerčila da, angažujući se u jugoslovenskim događajima, napusti Mihailovića i približi se Titu? Kako analitičari ovih događaja nemaju u vidu da su neki od ovih „levičara“ bili u funkciji šire britanske politike, pa i daleko pogodniji sa svojim komunističkim predznakom iz prošlosti ili levo liberalnim shvatanjima da uspostavljaju vezu sa „duhovno“ srodnim jugoslovenskim komunistima u narodnooslobodilačkom pokretu? Kako su oni mogli previđati kraj 1942. i početak 1943. kada se sva nemačka sila sručila na snage NOVJ, a četnici pod italijanskim nadzorom sproveli najveću mobilizaciju u istoriji Crne Gore protiv partizana pod vidom borbe protiv ustaša i Muslimana? Za njih, takođe, kao da ne postoji međunarodni kontekst britansko-sovjetskih odnosa i njegov uticaj na jugoslovenske događaje i britanska opredeljenja. Znaju li oni sistem odlučivanja u britanskom vrhu i ko je stvaralac britanske politike? Jesu li se zapitali zašto je Čerčil u jugoslovenskom slučaju išao na „ličnu“ politiku? Tito će mu 1944. odgovoriti takođe ličnom „diplomacijom“, šaljući na čelu misije NOVJ u Veliku Britaniju Vladimira Velebita.

Hadson i Dikin ne mogu se uzeti za levičare, komuniste, marksiste, dijalektičare u marksističkom smislu reči, a oni su odigrali odlučujuću ulogu u napuštanju Mihailovića i prihvatanju Tita. Kasnije je tome definitivno doprineo Ficroj Maklejn. U Kairu je kapetan Dikin razgovarao sa Čerčilom o Jugoslaviji. Ova grupacija oficira bila je nadmoćnija u SOE od one kojoj se pripisuje levičarska orijentacija. Nijedan od pisaca koji prihvata ovu „teoriju konspiracije“ ne pripisuje pomenutim britanskim oficirima levičarima da su bili agenti strane sile (sem Klugmanu), to jest SSSR-a, već da su izražavali shvatanja koja su im bila bliska i da nisu mogli da ih ne primene u uslovima rata pristajući na stranu „levih snaga“. Zaboravljaju na već pomenutu

pretpostavku da su kao „levicari“ bili najpogodniji da se približe drugom pokretu, važnom, ali Britancima nepoznatom. Nisu li pre svega bili u službi svoje zemlje, no u funkciji pripisane im komunističke politike i ideologije?

Ove sovjetske „krtice“, „levičarski zaverenici“, kako ih nazivaju poklonici „teorije konspiracije“, nisu mogli uzdići Tita, likvidirati Mihailovića i „prevariti“ Čerčila svojim izveštajima. Tom pričom želi se svesno ili nesvesno revidirati istorija i to u naivno uprošćenoj i jednostavnoj detektivsko-špijunskoj verziji. U njihovoj analizi nema Nemačke koja je vojnim porazom Kraljevine stvorila revolucionarnu situaciju; nema SSSR-a koji podržava ideološki srodan pokret, istovremeno gajeći prema njemu značajne rezerve zbog levog radikalizma koji bi moskovskom centru mogao poremetiti daleko važnije strateške zamisli; zar ga i usled toga nije bilo bolje držati pod okom i kontrolisati u okviru britanskih inicijativa, a i pomagati kao potencijalno „svoj“? Događaji vezani za promenu britanske politike zbili su se nakon smanjivanja značaja SOE: određivanja Maklejna, slanja veće pomoći narodnooslobodilačkim snagama, podsticanja Tita da uspostavi saradnju s kraljem Petrom II. Što se tiče Klugmana, on je - prema drugim britanskim istoričarima - promovisan u važnu ličnost kairske SOE u vreme kada je organizacija već bila potisnuta sa scene balkanske politike i drugi vojno-politički faktori preuzeli rukovođenje u svoje ruke. SOE više nije bila jedini izvor informacija o jugoslovenskoj stvarnosti. Mitologizacija ove zavere ukazuje i na nerazumevanje funkcionisanja britanske vojno-političko-ekonomske „mašinerije“.

Mada je van sumnje historiografski korisno što se otkrivanjem i ove grupe u SOE upotpunjava slika istorije jednom bizarnom epizodom, izgleda nam neistorično od nje praviti odlučujuću kariku preokreta 1943-1945. godine, ignorisanjem mnogobrojnih drugih činjenica unutrašnjeg i stranog porekla, osvedočenih faktora promena, potiskivanja snaga koje su zakasnile da se preorijentišu u skladu sa situacijom i drugih koje su se blagovremeno našle u matici antifašističke strategije.

Srodna gornjoj tezi je i ona koja se sve više rasprostranjuje, da su komunisti, u stvari Tito, „preveli žedne preko vode“ Vilijema Dikina i brigadira Ficroja Maklejna. Teza o komunističkoj obradi Čerčilovih emisara je teško održiva, jer se radilo o samosvesnim i zrelim, iako mladim ljudima, od kojih je Maklejn već pre rata prošao školu diplomatije, poznavao SSSR i komuniste, prisustvovao procesima Staljinovim žrtvama, a kako nedavno saznajemo, u vreme svoje diplomatske misije obilazio jug SSSR-a, Kavkaz i Srednju Aziju. Iz njegovog pera proizišao je i Memorandum čije je ideje dugo koristila britanska politika protiv SSSR-a i njegovog razrivanja s juga, izazivanjem antisovjetskih strasti kod muslimanskih fanatika. Ti ljudi su i te kako znali sovjetsku varijantu i uopšte druge varijante komunizma, a na drugoj strani bili poverljivi izabranici Čerčila (Dikin) ili mu se uspeli i znali predstaviti (Maklejn). U punom značenju te reči Čerčil je vodio svoju

diplomatiju, zaobilazeći resore inostranih poslova i rata, SOE. Organizacija je najmanje mogla uticati i odlučivati o promenama generalnog kursa politike.

Sa druge, Titove strane, nosilac misije je Vladimir Velebit, što znači da i Tito odgovara poverljivom diplomatijom, što mu nije bilo nimalo teško jer je u svojim rukama držao sve niti spoljnih poslova. Velebit je bio čovek tajnih misija i pre rata, kao zagrebački advokat, i u toku rata (pregovori sa Nemcima i razgovori sa generalom Gleze fon Horstenauom u Zagrebu, a kasnije i nosilac misija u Egiptu, Londonu, Alžiru). Slično Čerčilju, prihvatajući politiku kompromisa koja nije ni zavisila od njega, ni Tito nije konsultovao svoje saradnike iz Politbiroa, a da ne pominjemo druga tela (AVNOJ, NKOJ) koja su mu služila da im tek formalno referiše posle obavljenih poslova. Prilikom prepiske sa Čerčilom, Tito je najverovatnije radeći po signalima Maklejna, koji je smatrao da on treba da otvori prepisku jednim kurtoaznim pismom engleskom premijeru, konsultovao moskovsku vezu preko Georgija Dimitrova, koji mu je prosledio koordinate ponašanja u razgovoru sa Britancima. Slično tome, general Nikolaj Kornjejev će juna 1944. na Visu pokazati Titu kopiju Molotovljevog pisma upućenog Ivanu Šubašiću, šta mu je trebala biti indikacija za ponašanje.³⁹ Titova veza s Moskvom išla je preko misije Kornjejeva od februara 1944. godine, isto tako kao što je i vezu sa Milovanom Đilasom za vreme njegovog boravka u Moskvi - radi ispitivanja mogućnosti jednostranog priznanja NKOJ-a od strane SSSR-a - održavao istim kanalom.

Teza Dejvida Martina po kojoj su saveznici „izdali“ Mihailovića ne obazire se na to da su oni birali između dve strategije, od kojih je ona četnička bila defetistička i kao takva neprihvatljiva za vrh koalicije, pre svega za SSSR, dajući prednost drugoj, ofanzivnoj, daleko bolje prilagođenoj savezničkoj politici i proklamovanim ratnim ciljevima. U toj svetlosti gledano, spoljno težište je stavljeno na vojni doprinos NOVJ, koji je bio neuporedivo veći od onog četničkog. Postoji i druga strana medalje: polazeći od ofanzivne strategije, narodnooslobodilački pokret je omogućavao SSSR-u da neprekidno kritikuje četnički borbeni defetizam kod drugih saveznika. Nesumnjivo je da su zapadni saveznici, a pre svega oslabljena Velika Britanija koja je gubila raniji isključivi mandat za Balkan, na koji SAD nisu obraćale pažnju niti su ga poznavali, prepuštajući odluke Engleskoj i SSSR-u, bili svesni koliko je SSSR postajao sve prisutniji činilac posle strategijske inicijative koju je Crvena armija stekla posle Staljingrada, ne ispuštajući je iz ruku do kraja rata. Od ovog preokreta na Istočnom frontu Sovjetskom Savezu više nije bilo neophodno otvaranje drugog fronta da bi se do kraja izvelo oslobođenje okupiranih teritorija SSSR-a vlastitom snagom.

Tri četničke teze, kao i pisaca koji zastupaju njihove interese u prošlom ratu, stoje na ranjivim nogama. Prva je, da je SSSR bio do

³⁹⁾ Poruka je datirana sa 15. jun 1944 - AJ, 103-3-36.

kraja naklonjen narodnooslobodilačkom pokretu, samo je donekle tačna, jer sovjetska politika kao realna i pragmatizmu naklonjena nije ideološkim faktorima pridavala odlučujuću ulogu. Naravno, pod uslovom da je četnička strana bila spremna ili mogla da se emancipuje i vodi svoju politiku van kontrole Britanaca. Kada se danas pogleda jugoslovensko-sovjetska dokumentacija o međusobnim odnosima na nivou vlada, može se videti da su Sovjeti uveliko zamerali emigrantskoj vladi što je do kraja u rukama britanske politike.

Druga četnička teza, po kojoj je u njihovim odnosima sa Britancima ideološki faktor bitan u smislu da se može računati na razlaz SSSR-a i Velike Britanije ukoliko bi bili povređeni britanski interesi, kao vrhovno merilo, te da ih oni neće ostaviti na cedilu ni po koju cenu, pokazala se kao krajnje netačna. Četnici nisu izvukli zaključke iz promene odnosa snaga posle sovjetske pobede kod Staljingrada i iskrčavanja zapadnih saveznika u Francuskoj Severnoj Africi, menjajući svoj odnos prema okupatoru. Umesto toga, oni su sve više tonuli u saradnju koja će ih na kraju dovesti do tačke da im kralj, nesumnjivo nedorastao mladić, septembra 1944. godine zapreti izdajničkim žigom ukoliko ne stanu uz bok oslobodilačke armije pod Titovom komandom.⁴⁰⁾

Treća četnička teza je sasvim iracionalna, krajnje neistorična, svedena na statičku komparaciju prednosti svoje strategije u odnosu na partizansku, sa stanovišta marginalizacije jugoslovenskog doprinosa promenama na svetskim frontovima, precenjivanjem svog legitimiteta, snage kojoj partizani samo kvare dobro promišljenu početnu poziciju; pogotovu što su strani element, šta više predstavljaju neprirodnu interpolaciju u organski istorijski proces. Kao da su se oni slučajno pojavili? Kao da već nisu bili na sceni, te da i oni nisu bili deo srpskog naroda bez obzira na njihovo internacionalističko vaspitanje i zanos.

Srbija 1944. - u žarištu zbivanja

U politici KPJ Srbija je bila od prvog dana priprema ustanka, u toku ustanka i nastavljanja narodnooslobodilačke borbe suštinski ključna zemlja jugoslovenske revolucije, bez obzira što se to u dokumentaciji revolucionarnog subjekta nije uvek iskazivalo, izričito navodilo ili, najčešće, ostajalo je zamućeno opštegugoslovenskom optikom i

⁴⁰⁾ Misli se na govor kralja Petra, održan 12. septembra posle bombardovanja Beograda (6. i 8. septembra 1944.), u kome poziva Srbe da stanu pod Titovu zastavu, što je pogodilo sve pristalice monarhije i Mihailovića u zemlji. - Boško N. Kostich, Istina o Milanu Nediću, Milvoki, SAD, 1965 - Povodom oslobođenja Beograda Petar II je održao novi govor u kome je, između ostalog, rekao: „Pozdravljajući oslobođeni Beograd, ja pozdravljam sve vas, dragi moji Srbi, Hrvati i Slovenci ispunjen najdubljom zahvalnošću prema junačkoj narodno-oslobodilačkoj vojsci i maršalu Titu, prema bratskoj i savezničkoj Crvenoj Armiji i njenom velikom maršalu Staljinu i odajem poštu svima herojima i žrtvama za našu zajedničku slobodu”. - AJ, 83-2-657, Bilten br. 399.

jednakošću svih nacionalnih subjekata. Razumljivo, nije reč samo o graničnom položaju Srbije prema zemljama satelitima: Bugarskoj, Rumuniji, te preko Vojvodine Mađarskoj. Ali je i taj geopolitički faktor 1943-1944, u završnoj fazi rata, bio značajan već od 1941. godine, s obzirom na Istočni front, naročito dok su bile žive iluzije o brzom i nezadrživom napredovanju Crvene armije prema Balkanu, preko Karpata i izlaženju na Dunav.

Iluzije o povratku u Srbiju, iako nerealne sa stanovišta unutrašnjih prilika posle partizanskog poraza i gubitka Užica, ali održavane očekivanjem konačnog raspleta na Istočnom frontu, sačuvala su se kod Tita sve do juna 1942. godine, podržavane od srpskih kadrova. Očekujući da u Srbiji u proleće ponovo izbije ustanak, generalni sekretar KPJ i Vrhovni komandant zadržavao je partizanske snage na levoj strani Drine, uveren da će sovjetska prolećna kontraofanziva kod Harkova biti pobedonosna i doprineti i balkanskom raspletu. Kao stoje poznato, ove iluzije su se sasvim raspršile, otkrivajući istovremeno svu Titovu neobaveštenost o stvarnim prilikama u Srbiji, razmerama terora nad pristalicama narodnooslobodilačkog pokreta, porazu grupe partizanskih odreda u zapadnoj Srbiji marta - aprila 1942. godine. Sovjetska kontraofanziva pak, prema Harkovu, započeta 12. maja 1942. godine, preokrenula se u potpuni poraz.

Titova odluka juna 1942. na Zelengori da partizanska grupacija krene prema Bosanskoj krajini, pala je posle saznanja da od sovjetske pobedonosne ofanzive nema ništa i da se rat produžava. Rukovodstvo partizanske grupacije na Zelengori znalo je za žarište ustanka od 1941. na Kozari, ali ne i da je počela nemačko-ustaška ofanziva na ovu planinu, posle koje će ona ući u partizansku legendu, ostajući pojam stradalništva srpskog naroda. Odluka da se krene na zapad Jugoslavije doneta je gotovo istovremeno kada i nemačka odluka o početku velike ofanzive prema Volgi i Kavkazu i podilaženju sovjetskoj prestonici s juga, posedanju petrolejskih polja Majkopa i Groznog, prelaženju Kavkaza i ugrožavanju britanskih interesa na Srednjem istoku.

Ponovo oživljavanje interesa za istočne delove Jugoslavije - Srbiju, Kosmet i Makedoniju - označavala je misija Svetozara Vukmanovića Tempa, njegov put od Oštrelja preko NDH i Beograda na jug Srbije i u Makedoniju, na Kosovo i Metohiju, u Grčku i Albaniju, koji dobija puni smisao u vremenskom kontekstu iskrčavanja zapadnih saveznika na obalama Francuske Severne Afrike i ofanzive Crvene armije kod Staljingrada, novembra 1942. godine. Saveznička koalicija je preuzimala strategijsku inicijativu, koja nije mogla da ponovo ne pojača, kao i 1941. godine, posle napada Nemačke na SSSR, značaj Srbije u narodnooslobodilačkoj borbi naroda Jugoslavije i u međunarodnim spleto-vima jugoslovenskog pitanja, posebno 1943-1944. godine.

Na istočnoj strani Jugoslavije trebalo je spremno sačekati pad satelitskih režima i susreti sa trupama Crvene armije. No, geopolitički položaj Srbije nije jedino objašnjenje značaja Srbije u jugoslovenskoj

revoluciji. Srbija je bila najveća jugoslovenska zemlja, a Srbi najbrojniji narod u Jugoslaviji, pogotovu sa onima van matice, u kojoj je trebalo - po koncepciji KPJ - da nadvladaju snage narodnooslobodilačkog pokreta, uništi se četnički pokret, onemogućiti srpska emigracija i unutrašnje snage antipartizanske orijentacije, pa i spreče međunarodne „špekulacije“ sa Srbijom u okviru britanske politike kompromisa. Srbija je, pod partizanskom kontrolom, mogla biti i značajna mobilizaciona baza, izvor ekonomske snage i prostor sa kojega se mogla dovršiti bitka za oslobođenje zapadnih delova Jugoslavije. U jedinicama NOVJ van Srbije nalazili su se pretežno srpski borci iz Bosne i Hercegovine, Hrvatske, Vojvodine, koji su bili spremni da krenu u oslobođenje istočnih delova Jugoslavije. Ima istoričara koji tvrde da su borci Bosanske krajine išli na Srbiju da bi se iskupili za srpsku hegemoniju u Jugoslaviji između dva svetska rata,⁴¹ što je zaista preuveličavanje, nezavisno od propagande protiv Mihailovića i srpskih kolaboracionista Nedića i Ljotića, te komunističke indoktrinacije o Srbiji kao centru reakcije.

Glavna operativna grupa divizija NOVJ je u borbama u proleće 1943. uzela pravac prema Albaniji, sa skretanjem prema Sandžaku i Srbiji. Neočekivana ofanziva Nemaca maja-juna 1943. uticala je, posle Sutjeske, na povijanje prema istočnoj Bosni. Vladimir Dedijer navodi da je Vrhovni štab i pre neprijateljske ofanzive januara 1943. imao plan da sa novim, svežim srpskim snagama iz Bosne krene prema Srbiji u proleće 1943. godine, ali je nemačka ofanziva iznudila pokret NOVJ ranije i pod borbom. Odavno je poznato da vođe ne pokreću svoje snage uvek onamo i onda kada oni žele, krećući se često pravcem koji nameću i određuju drugi.

Zbog središnjeg položaja Srbije na Balkanu i važnih saobraćajnica koje je presecaju, njena odbrana je za komandu Vermahta od leta 1943. bila od prvorazrednog značaja, tako da su Nemci, pored političkih planova Hermana Noj bahera da stvori „antikomunistički front“ na istoku i jugu Jugoslavije, posebnu pažnju posvećivali osujećivanju upada snaga NOVJ u Srbiju. Misao o prodoru u Srbiju javila se u Vrhovnom štabu ponovo avgusta 1943, kada su se, približavanjem kapitulacije Italije, mogli očekivati prelomni događaji na celom balkanskom ratištu. Druga proleterska divizija dobila je zadatak da krene za Sandžak i Crnu Goru, kako zbog razoružanja Italijana tako i zbog stvaranja uporišta za upad u Srbiju i spajanja s jedinicama koje su se borile na jugu i istoku Srbije, te u Šumadiji. Time se mogla razbuktati borba u Srbiji, dati snažan podsticaj antifašističkoj borbi u Bugarskoj, ugroziti celokupni nemački sistem odbrane na Balkanu. Prodor u Srbiju trebalo je da označi i razbijanje glavnog protivnika - četnika. Britanska politika kompromisa imala je za cilj da zloupotrebom Srbije, kao četničke

⁴¹) Polazilo se uopšte od toga „da je srpski narod sposoban i voljan da dokraja izbriše onu hipoteku, koja je nekada teretila i ugrožavala jugoslovensku zajednicu“. - J. Pleterski, Nacije Jugoslavija Revolucija, Beograd, 1985, 508.

monarhističke i antipartizanske, obezbedi što jaču poziciju Velike Britanije u odnosu na SSSR, videvši u njemu faktičkog međunarodnog protektora narodnooslobodilačkog pokreta, zapravo njegovog komunističkog jezgra. Za nemačko komandovanje u jesen 1943. Srbija je, takođe, bila „ključ“ odbrane Balkana. Nadiranje jedinica Druge i Pete proleterske divizije u prvoj polovini novembra 1943. godine do linije Sargan - Palisad - Ljubić naišlo je na jak, gotovo nesavladljiv otpor Nemaca i četnika. „Odmeravanje“ snaga u jesen 1943. ukazalo je da je vreme za upad u Srbiju i probijanje nemačko-četničko-nedićevo-ljotićevske odbrane bilo još preuranjeno. Bez jačanja unutrašnjeg otpora, pomeranja južnog sovjetskog fronta i početka nemačkog izvlačenja iz Grčke, situacija za prodor jedinica NOV u Srbiju nije, očigledno, bila sazrela. No, približavanje jakih partizanskih grupacija NOVJ na domak Drine, Lima, Ibra i Uvea davalo je vojno-političke i moralno-psihološke pretpostavke za uspeh novih akcija u najskorijoj budućnosti.

Unutrašnje ratište u Srbiji, koje je počelo da se razgoreva i širi od jeseni 1943, bilo je lišeno dve velike, tek formirane jedinice, koje su mogle doprineti rasplamsavanju borbi u Srbiji - 1. južnomoravske i 1. šumadijske brigade, koje su po naređenju Vrhovnog štaba radio-putem povučene iz Srbije kada su u njoj bile najpotrebnije. Novooobrazovana 1. šumadijska brigada, na putu iz Srbije u Bosnu, iskrvarila je u borbi s Nemcima 4. decembra 1943, braneci, zajedno s 2. proleterskom brigadom, limski mostobran kod Prijepolja, na kome je palo oko 400 boraca. Sumadinci su na Limu više nego desetkovani pre nego su i uspeali da napuste Srbiju. Prva južnomoravska brigada prešla je u istočnu Bosnu u vreme tzv. šeste neprijateljske ofanzive i na Devetaku je, već 15/16. decembra 1943, razbijena. Od delova ovih dveju brigada obrazovana je, februara 1944. u Čajniču, 3. srpska udarna brigada, koja je ušla u sastav 2. proleterske divizije i u njenom sastavu zadržala do kraja rata. Izvlačenje ove dve brigade iz Srbije, u Sandžak i Bosnu, bilo je sinhronizovano sa pripremama Udarne grupe, odnosno Operativne grupe divizija koje su bile spremne na Limu i Drini da prodru u Srbiju, ali se na drugoj strani najbolja grupacija boraca sa vojnim i političkih rukovodstvom izvlačila iz Srbije.

U vreme kada su bile najpotrebnije u Srbiji, one su odlazile van Srbije. S ovim brigadama Srbiju su napustili i Blagoje Nešković i Moma Marković, koji se u nju nisu mogli vratiti sve do jula 1944. godine, tako da je rukovodstvo praktično bilo obezglavljeno, što nije moglo da se štetno ne odrazi na ustanak na jugu Srbije i u Sumadiji, a pogotovu na partijski rad.

Pokrajinsko rukovodstvo KPJ za Srbiju bilo je dugo, dve godine, odvojeno od Politbiroa CK KPJ i Vrhovnog štaba, bez obzira na veze koje je Blagoje Nešković ostvarivao sa centralnim rukovodstvom posredstvom zagrebačkog punkta, preko Vojvodine i Bosne. U svakom slučaju, te veze su bile slabe, spore, sporadične, često zaobilazne. Težište borbi 1942-1944. bilo je u zapadnim delovima Jugoslavije, preko

Drine, Lima, Save. Sa snagama NOVJ na zapadu, u njihovom sastavu nalazile su se i srpske jedinice, koje su se povukle prilikom poraza partizanskih sanga u jesen 1941, svrstane u bataljonima (srbijskim) Prve proleterske i u Drugoj srpskoj proleterskoj brigadi. Ove elitne i eksteritorijalne jedinice nalazile su se pod Titovim rukovodstvom. Vodeći srpski kadrovi u vrhu Partije, sa Aleksandrom Rankovićem, Ivom Lolom Ribarom (do pogibije novembra 1943) i Sretenom Žujovićem, nisu imali bitan uticaj na vojno rukovođenje i spoljnopolitičke veze, koje je u svojim rukama držao isključivo Tito. Sreten Zujović je poticao iz rukovodstva Milana Gorkića (Josipa Čižinskog), kao i Tito, ostajući samim tim trajno obeležen, iako se to javno nije primećivalo. Njegova želja da postane vođa srpske partije nije se nikada ostvarila. Srpska partija nije imala status nacionalne kompartije jer je zaključak u tom smislu donet oktobra 1943, potvrđen juna 1944. na Visu i oživotvoren maja 1945. godine. Tito je bio najmarkantija figura narodnooslobodilačkog pokreta. On je suvereno odlučivao, oslonjen i na srpske snage u zapadnim delovima Jugoslavije, iz čijih je redova izrastao novi starešinski kadar koji je bio veran onome ko ga je i unapređivao. Blagoje Nešković je bio manje poznat u jugoslovenskom komunističkom pokretu, pa i Srbiji, iako je njegov komunistički staž bio dug, učesće u španskom građanskom ratu davalo beleg, ali radeći uglavnom ilegalno ostajao nedovoljno poznat širem partijskom članstvu. Ostavljen je u Beogradu kao veza sa Kosovom, Makedonijom, Sremom, a na drugoj strani sa Vrhovnim štabom i CK KPJ, kao privremena i prelazna ličnost; bio je majstor konspiracije, neobično zaslužan za održavanje rukovodstva u trenucima najteže krize, povezivanje partijskih organizacija i održavanje pokreta pod najnepovoljnijim uslovima. Ostajući u Beogradu, Nešković je dobio uputstva i ovlašćenja za svoj rad. On je ispunio zadatke koji su mu bili povereni, ako je ceniti po verifikaciji njegove delatnosti na Visu u leto 1944. godine, čime se ne zanemaruju kritička zapažanja na njegov rad. Analiza poruka koje su upućivane Neškoviću od CK KPJ, kao i njegovih odgovora i poruka CK KPJ, pokazuju da u njima nema velikih strateških zamisli. Tek dolaskom Svetozara Vukmanovića, preko Beograda, na jug, počinje ostvarivanje značajnijih akcija i razgorevanje borbe na istočnom Balkanu.

Rukovodstvo Srbije s Neškovićem, umrtvljeno pune dve godine sa stanovišta pokretanja operacija većih razmera, nije, s obzirom na demokratski centralizam u Partiji - koji je počivao na centralističko-direktivnom načelu odgovornosti nižih organa prema višima - moglo ni pomišljati niti je pomišljalo na veće borbene operacije. Očigledno je da Nešković, bez obzira na svu težinu situacije u Srbiji, teror Nemaca i kolaboracionista, nije inspirisao nijednu akciju do dolaska Svetozara Vukmanovića u smislu intenziviranja narodnooslobodilačke borbe u Srbiji. Centralnom rukovodstvu narodnooslobodilačkog pokreta, sa Titom na čelu, nesumnjivo nije ni odgovaralo, čak i da su postojali povoljniji uslovi za borbu, da se ona razbukti i dođe do masovnog

ustanka na istočnom Balkanu, bez uticaja jugoslovenskog rukovodstva opsednutog događajima na zapadu Jugoslaviji i bitkama Glavne operative grupe divizija. Ustanak je morao da se vodi pod Titovim simbolom i rukovodstvom, pogotovu u Srbiji. Poznato je daje Vrhovni komandant naređivao svojim komandantima, septembra 1944. iz Krajeve, da obaveste narod preko radija da Tito vrši inspekciju NOVJ u zapadnoj Srbiji, iako se nalazio u Rumuniji. -••-..

(Udarne grupe divizija, sastavljena od 2. i 5. divizije, sa oko 5.000 boraca, pokušala je ponovo, početkom marta 1944, da prodre u Toplicu i Jablanicu, spoji sa snagama NOV na jugu Srbije i stvori uporište za prodor novih snaga. Iako je uspela da pređe Ibar, ona je morala pod pritiskom jakih snaga Nemaca, Bugara, četnika, Srpske državne straže, Srpskog dobrovoljačkog korpusa i muslimanske milicije da skrene prema zapadu Srbije. Udarne grupe doprla je do Maljena i Povlena, ali je u maju 1944. morala da se povuče preko Lima. Tek krajem jula Vrhovni štab je odlučio da se težište narednih operacija trajno prenese na istok Jugoslavije, to jest u Srbiju, radi razbijanja četnika, susreta sa Crvenom armijom i krize satelitskih režima u Bugarskoj i Rumuniji. Trebalo je istovremeno sprečiti povlačenje nemačke armije iz Grčke i Arhipelaga moravskom dolinom prema Beogradu, jer su samim tim mogle ojačati snage kolaboracije i, možda, u Beogradu-ustoličiti režim koji bi osujetio planove CK KPJ i Vrhovnog štaba/ Operativna grupa^ divizija otpočela je prodor prema Srbiji 28. jula 1944. godine, a septembra 1944. snage NOVJ ovladale su zapadnom Srbijom.

Srbija je već od 1943. bila u centru pažnje nemačkih vojnih i političkih činilaca. Antikomunistički blok na Balkanu gradio se pod rukovodstvom Hermana Nojbahera od leta i jeseni 1943. godine. Za (razliku od Zigmunda Kašea, Nojbaher je tražio način da se pomoću"1 (^, „razumno tretirane Srbije" spreči slom nemačkih trupa na Balkanu^ (onemogućiti prilaz Trećem rajhu s juga, osigura povlačenje trupa i Grčke i sa Arhipelaga, pojača odbrana od nadirućih snaga Crvene (armije. Otuda politika objedinjavanja svih snaga protiv komunističkih pokreta, stvaranje sistema vazalnih država, prevazilaženje nacionalnih i političkih razlika, jer više nije bilo važno da li je neko „beo" ili „zelen": bilo je važno da nije „crven"J Od staljingradske poraza nemačka politika i propaganda težište su stajali na to da je Nemačka u službi odbrane Evrope i njene civilizacije od nasrtaja azijskog varvarstva i boljševizma.

Federacija između Srbije i Crne Gore preko Sandžaka takođe je trebalo da posluži nameravanom cilju koncentracije antikomunističkih snaga na nacionalnoj osnovi, putem njihove nacionalne integracije. Gradeći Srbiju pod nemačkim protektoratom, Nojbaher je mnogo polagao i na njen antagonistički pandan u vidu „Velike Albanije". Nemci su preuzimali ulogu da mire i arbitriraju među svojim štićenicima u okviru glavne zamisli ojačavanja položaja Trećeg rajha na Balkanu.

Nojbaheva politika od jeseni 1943. godine menjala je neke strateške komponente dotadašnje nemačke politike. Ona nije bila uslovljena promenom stava Nemaca o srpskom narodu, već političko-vojnim pragmatičnim interesima u situaciji povlačenja na Istoku, „ispadanja“ Italije iz rata, približavanja saveznika Jugoslaviji i Trećem rajhu, narastanja partizanskih snaga u Jugoslaviji posle italijanske kapitulacije. Nemačka politika se menjala samo utoliko koliko su to zahtevali novi vojni momenti. Smatralo se da bi se u istočnim delovima Jugoslavije, pre svega u Srbiji i Crnoj Gori, moglo sakupiti oko 80.000 vojnika^{*} Cto 50.000 čelnika Draže Mihailovića u Srbiji i Crnoj Gori, oko 25.000 pripadnika Nedićeve Srpske državne straže i oko 5.000 ljotićevaca Srpskom dobrovoljačkom korpusu[^] Sa tolikim snagama Nojbahe je → pretpostavljao da bi u središnjem delu Balkana mogao prekinuti kontinuitet pokreta otpora pod vodstvom komunista od Peloponeza do Istre. Ispravljanje nemačke politike značilo je, pre svega, ublažavanje surovih mera prema srpskom narodu. Nojbahe se posebno zalagao da se ojača položaj Milana Nedića posle britanske politike tzv. duplog koloseka (ili „ekvidistance“) prema Mihailoviću i partizanima. Nedić je i ranije propagandno radio na integraciji Srbije i Crne Gore, a nakon Nojbaheove inicijative Nedićeva politika dobila je u iznetom pravcu čvrste obrise slanjem pomoći, naoružanja, ličnim dodirima sa crnogorskim kolaboracionistima. Još u vreme dok je Italija ratovala na strani Nemačke, kao okupaciona sila angažovana u Crnoj Gori i Sandžaku, bile su poznate inicijative Nedića da uspostavi nad Sandžakom i Crnom Gorom civilnu vlast, ostavljajući Italijanima vojnu. Ova aktivnost Milana Nedića dobila je veći zamah sa Nojbaheovom politikom u jesen 1943. godine, jer je sada naišla na potporu nemačkog zvaničnika.

Nojbahe je oktobra 1943. dostavio Joahimu fon Ribentropu plan 0 srpsko-crnogorskoj federaciji, koji se sastojao iz sledećih šest tačaka: „1. Stvoriti Srpsku federaciju sastavljenu od Srbije, Crne Gore i Sandžaka, pretežno muslimanskog, koji je po raspadu Jugoslavije bio dodeljen (dobrim delom) Crnoj Gori, ali koji je od nje u stvari odeljen partizanskim frontom; 2. Armijski general Nedić da bude predsednik Federacije; 3. Federacija da obrazuje privrednu i valutarnu uniju, ali da ostanu autonomne uprave, naročito u pogledu unutrašnjih poslova 1 u kulturnim pitanjima; 4. Federativna vlada da donosi neophodne odluke o egzekutivi (žandarmerija i dobrovoljni savezi); 5. Da se nacionalne kulturne institucije oslobode tutorstva organa vojne uprave i da se otvori Beogradski univerzitet; 6. Nemačka vojna uprava da bude ograničena samo na upravnu kontrolu, a njen aparat da se radiklano reducirana“.⁴²¹

Ujedinjavanjem kolaboracionista raznih boja Nemci su parirali antinemačkom balkanskom frontu koji se posle italijanskog sloma sve više razbuktao.

⁴²⁾ Oko ove osovine Beograd - Cetinje trebalo je da se izgradi nova obnovljena država srpskog naroda. Federacija je zamišljena kao privredna i valutna unija, s autonomnom upravom i prosvetom. - B. Petranović, Revolucija i kontrarevolucija..., 2, 119.

Sam plan o federaciji je jedinstven u istoriji srpskog naroda, jer su od ranije bile poznate razne varijante ujedinjavanja, ali sada se po prvi put javljao federativni oblik. Milan Nedić je u odgovoru Ljubu Vuksanoviću, predsedniku kvislinške Narodne uprave, pozdravio ideju o srpsko-crnogorskoj federaciji kao vidu obnovljene države, čiji temelj mora da bude snažna osovina Cetinje - Beograd, oko koje će se izgraditi „nova obnovljena država srpskog naroda". Samu činjenicu što su se Crnogorci ponovo našli u „bratskom zagrljaju sa braćom Srbima", zahvaljivao je velikom Nemačkom rajhu i posebno ministru Nojbaheru, pozivajući Vuksanovića da se Nemcima oduže „čestitom i poštenom pravom srpskom saradnjom". Međutim, Hitler je krajem 1943. u razgovoru sa Nojbaherom zatražio da se ovaj plan preispita, jer Nemačka ne sme dozvoliti da jedan narod na Balkanu postane nadmoćan nad drugim, pogotovu Srbi, kao narod koji je kroz istoriju pokazao veliku državotvornu snagu i čije su pretenzije sezale do Egejskog mora.⁴³⁾

Crnogorske kvislinge na saradnju sa Nedićem upućivala je i sve izraženija snaga narodnooslobodilačkog pokreta u Crnoj Gori, koji je posle italijanske kapitulacije pogibije i streljanja četničkih prvaka u manastiru Oštrog (general Blaža Đukanovića, pukovnika Baja Stanišića i drugih) sve više osvajao prostor izgubljen posle tzv. levih skretanja i napuštanja Crne Gore pod pritiskom četničko-separatističkih i italijanskih snaga u proleće 1942. godine. Osnovni cilj je bio da se udruženim snagama što uspešnije obračuna sa komunizmom. Ne sme se zanemariti i ekonomska strana pitanja, jer je Srbija preko Sandžaka mogla u privrednom pogledu pomoći narodu Crne Gore. Rezerve prema iznetom federativnom projektu zadržavale su separatističke snage koje su u ovom činu vidеле odluke Velike podgoričke skupštine u novom izdanju.

Aprila 1944. godine Hitler je u Salzburgu još jednom odbacio Nojbaherov plan, smatrajući da Treći rajh treba da pobedi, pa sve ostalo dolazi samo po sebi, čime je sudbina ove ideje bila konačno zapečaćena. Ona je imala još jednog velikog protivnika u zemlji, NDH, kao nemačkog balkanskog eksponenta, čije je interese dosledno i do kraja zastupao poslanik Trećeg rajha pri ustaškoj državi Zigfrid Kaše.

Za snage narodnooslobodilačkog pokreta nosioci ideje zbližavanja i ujedinjenja bili su saradnici okupatora, jer se pokrovitelj federacije nije ni skrivao. Saradnja Nedićevih i Ljotićevih poklisara sa predstav-

⁴³⁾ Nojbaher se zalagao da prestane streljanje talaca, oslobodi patrijarh Gavriilo, Nedićeva vlast proširi na Sandžak i Crnu Goru, Pavle Đurišić pusti iz nemačkog zatvora. Nemcima su bile potrebne sve antikomunističke snage, a naročito posle kapitulacije Italije i stvaranja praznine u okupacionom sistemu. Firer se, međutim, suprostavio ojačavanju Nedićevog režima. Nemačka, po Hitleru, decembra 1943. nikako nije smela „da dozvoli da na Balkanu bude jedan nadmoćan narod koji smatra da ima političku misiju. Srbi su jedan takav narod. Oni su pokazali jednu veliku državotvornu sposobnost". - I. Avakumović, n.d., 139. - J. Marjanović, *The Neubacher Plan and Practical Schemes for the Establishment of a Greater Serbian Federation (1943-1944)*, *The Third Reich and Yugoslavia 1933-1945*, Beograd, 1977, 486-502; *Neubacher Hermann, Sonder - Auftrag Südost 1940-1945. Bericht eines fliegenden Diplomaten*, Göttingen, Berlin, Frankfurt an Main, 1957, 155-6.

nicima kvislinške vlasti u Crnoj Gori i obratno nastavlja se sve do povlačenja četnika iz Crne Gore, novembra 1944. godine. U leto 1944. uhvaćen je i ubijen kao sprski poklisar Jovan Plamenac na putu Rijeka Crnojevića - Vir Pazar, bivši regent Crne Gore u emigraciji i poslanik Kraljevine Jugoslavije po povratku iz egzila, kojeg je, inače, civilni guverner Sarafino Macolini proterao posle Petrovdanske skupštine iz Cetinja, jer se izjašnjavao kao Srbin.

Zahvaljujući intervencijama Nedića i Nojbahera, iz nemačkog zarobljeništva oslobođen je Pavle Đurišić, razoružan i uhvaćen od Nemaca kod Kolašina, posle četničkog poraza na Neretvi i Drini.

Politiku kompromisa u Jugoslaviji nosili su Velika Britanija i SSSR, naravno, različito motivisani, dok su SAD uglavnom sledile politiku ovih sila, uz odgovarajuće rezerve. Pored britanskih oficira, kod Mihailovića se nalazilo i nekoliko oficira SAD. Potpukovnik Albert Sajc nalazio se na čelu prve američke misije kod generala Mihailovića od septembra 1943. do marta 1944. godine. Kapetan Džordž Musulin bio je kod Mihailovića od oktobra 1943. do maja 1944. godine, da bi se 2. avgusta ponovo našao u Jugoslaviji na čelu Vazduhoplovne misije za spasavanje. Kapetan Valter R. Mensfeld boravio je u štabu Mihailovića u svojstvu pomoćnika pukovnika Sajca. Musulina je kod Mihailovića nasledio kapetan Nik Lalić, u funkciji šefa Vazduhoplovne misije za spasavanje, ostajući kod Mihailovića skoro pet meseci. Pri toj Vazduhoplovnoj misiji našao se kasnije i radio-telegrafista u mornarici Artur Dibilian.⁴⁾

Misija potpukovnika (pukovnika) Roberta Makdaula stigla je kod Mihailovića avgusta 1944. godine. Makdaul je pripadao Servisu generala Vilijema Donovana - OSS - (Uprava za strateške službe - Office of Strategic Services). Misija je ostvarena u vreme početka borbe za Srbiju, primicanja Crvene armije Dunavu i Jugoslaviji i predstavljanja Srbije u Čerčilovoj interpretaciji kao četničke i monarhističke, antititovske i antipartizanske, neke vrste hidre kontrarevolucije, jugoslovenske Vandee. Makdaul demantuje da je podsticao Mihailovića da nastavi borbu protiv partizana i da mu je obećavao američku pomoć. Izvesno je da se susreo sa nemačkim predstavnikom Rudolfom Šterkerom, i to na nemački poziv, sa odobrenjem svojih pretpostavljenih. Cilj sastanka je bio da se ispita mogućnost predaje nemačkih snaga na Balkanu.⁴⁵⁾

Svakako, Makdaul je probudio neku nadu kod Mihailovića, pa i kod njegovog predstavnika u Italiji Živka Topalovića, koji je pisao Mihailoviću 4. septembra 1944. da sa američkim pukovnikom treba otvoriti sve političke probleme, jer se samo preko Amerikanaca može

⁴⁾ Z. Vučković, n.d., 79.

⁴⁵⁾ Šterker je bio savetnik Upravnog štaba Vojnog zapovednika Srbije. Sastao se marta 1944. sa komandantom četničkih odreda u Srbiji generalom M. Trifunovićem u blizini Čačka. Razgovor se vodio o snabdevanju četnika municijom i oružjem radi borbe protiv partizana. Do sastanka je ponovo došlo aprila 1944. godine. Mihailović se tajno sastao sa M. Nedićem 12. i 13. avgusta 1944. u blizini Kosjerića. - M. Borković, n.d., 2, 331.

postići promena političkog kursa saveznika. Oni treba da se uvere da Tito i Subašić nameću odluku oružjem u srpskom prostoru i da Srbi moraju da se brane.⁴⁶⁾ Ima tvrđenja, takođe, da je američki obaveštajni oficir prekoračivao svoja ovlašćenja, obećavajući Mihailoviću podršku SAD četnicima. Iz ovoga bi se moglo zaključiti da je ulivao nadu Mihailoviću, napuštenom od Britanaca, da će dobiti podršku treće velike sile antifašističke koalicije, kada nije mogao očekivati podršku Sovjeta orijentisanih na pomaganje narodnooslobodilačkog pokreta. Prema nekim posrednim i fragmentarnim podacima iz američkih izvora proizilazi da se Makdaul našao u Srbiji da bi bio neposredni svedok kako ona pada pod vlast komunista. Srbi su u zapadnom javnom mnenju važili za ljude individualnih sklonosti i raspoloženja, koji nisu bili spremni da prihvate kolektivističku psihologiju i način života koji nameće komunizam.⁴⁷⁾ Da li je želeo da prisustvuje odstupanju Nemaca, za koje se verovalo da će nastupiti mnogo brže? Znalo se koji su značaj Nemci pridavali Srbiji, dolini Morave, ušću Save u Dunav, imajući u vidu odstupanje s juga prema severu, nastupanje sovjetskog južnog fronta, vrenje u satelitskim režimima susednih zemalja, polet narodnooslobodilačke borbe u Srbiji.

Makdaulov dolazak mogao je izazvati određene iluzije kod Mihailovića, ali nije mogao izmeniti njegov kritični položaj. Protiv prisustva Makdaulove misije kod Vrhovne komande Draže Mihailovića protestovao je Tito, a Čerčil je odmah zatražio od Ruzvelta da se ova misija povuče iz Srbije.⁴⁸⁾ Makdaul je napustio Mihailovića tek novembra 1944. godine sa improvizovanog aerodroma u Bosni.

Makdaul je želeo da razgovara sa Hermanom Nojbaherom, kojem Berlin nije dozvolio direktno sučeljavanje sa savezničkim oficijom, već samo preko posrednika, generalštabnog pukovnika Šterkera. Šterker se po drugi put, u ime Nojbahera, sreo sa američkim obaveštajcem u blizini Mihailovićeve Vrhovne komande. Makdaul se predstavio kao čovek koji ima ovlašćenje da razgovara o celom Balkanu. Izjavio je da bi specijalnu nemačku delegaciju mogao prevesti avionom na razgovore sa saveznicima, u Italiju. Joahim fon Ribentrop se nije saglasio da Nojbaher otpočne razgovore sa Amerikancima. Prema Nojbaheru, Makdaulova misija imala je politički karakter koji se može svesti na tri zadatka: sprečiti sovjetsku ekspanziju Balkana, oponirati Titu i pomoći

⁴⁶⁾ „Amerikanci čine napore da nam pomognu i ne dadu nametanje režima Balkanu. Ali oni to mogu činiti samo savetima, jer je Balkan englesko vojište“. - AVII, Ča, K-14, Reg. br. 28/2.

⁴⁷⁾ Jugoslovenske vlade u izbeglištvu 1943-1945 (priređio B. Petranović), Zagreb, 1981, 32.

⁴⁸⁾ Tito je izvestio Glavni štab Srbije 18. septembra 1944, da je američki predstavnik kod Mihailovića Makdaul stupio u vezu s Nemcima. Izveštavao je da su Nemci tražili da im se ne ometa izvlačenje, a da oni za uzvrat neće svoje balkanske trupe upućivati protiv oružanih snaga zapadnih sila. - AVII, K-26, Reg. br. 10-17/13. - Čerčil je 1. septembra 1944. osudio SAD što otvaraju scenu za građanski rat u Jugoslaviji pomaganjem Mihailovića, nasuprot njihovoj podršci Titu. Britanski premijer je ponavljao svoju staru tezu da se jedina šansa nalazila u sporazumu između Tita i „bana“, a ne u davanju zaštite Mihailoviću. - Zapisnici NKOJ-a i Privremene vlade DFJ 1943-1945 (priređio B. Petranović i Lj. Marković), Beograd, 1991, 167.

Mihailoviću da napusti ideju o borbi na dva fronta; smatrao je da je pametnije grupisati sve snage u borbi protiv Tita nego rasipati energiju protiv Nemaca koji će i onako napustiti Balkan.^{49'}

Snage pod kontrolom Mihailovića spasile su 1944. nekoliko stotina američkih pilota i drugog vazduhoplovnog osoblja, koji su bili prinuđeni da se spuste na teritoriju koju su nadzirali četnici prilikom bombardovanja objekata u Srbiji i Balkanu uopšte, naročito petrolejskih polja Pločestija. Vazduhoplovce je trebalo prihvatiti, sačuvati od Nemaca, neki put od njih i preotimati, lečiti, hraniti i skrivati. Prihvatanje i odnos prema ovim pilotima govori da je Mihailovićev pokret bio prozapadni i antinemački, daje američke oficire tretirao kao saveznike. Radi njihovog spasa rizikovalo se sukobljavanje sa Nemcima ili odbijanje nemačkih ultimatumata da im oni budu predati. Sa teritorije pod Mihailovićevom kontrolom avijatičari SAD sa aerodroma u Pranjanima transportovani su u Italiju. Dejvid Martin navodi da su četnici spasili više od 500, a možda i svih 600 avijatičara koji su se morali spustiti na tlo Srbije.^{50'} Oko 40 tih avijatičara evakuisano je sa britanskom misijom prilikom njenog povlačenja iz Mihailovićevog Glavnog štaba, krajem maja 1944. godine. Američka vazduhoplovna misija za spasavanje evakuisala je od 9. avgusta do 27. decembra 1944. godine 432 člana američkih posada i drugih savezničkih avijatičara koje su spasili četnici. Prema vazduhoplovnom maršalu Tederu, snage NOVJ spasile su oko 2.000 avijatičara i drugog osoblja zapadnih saveznika. Po zvaničnoj istoriji američkog vazduhoplovstva, ovaj broj je daleko manji, naime, s aerodroma pod partizanskom kontrolom spašeno je 732 pilota, a sa Mihailovićevih 356 do 1. oktobra 1944. godine.^{51'}

Američki predsednik Hari Truman 19. marta 1948. posmrtno je odlikovao Dražu Mihailovića Legijom za zasluge sa stepenom koji odgovara činu Glavnog komandanta, imajući u vidu da je bio „glavno-komandujući jugoslovenskih oružanih snaga i docnije kao ministar vojni“, da su njegove jedinice spasle mnoge američke avijatičare i da su četnici „boreći se pod najtežim okolnostima, doprineli (su) znatno savezničkoj stvari i dali svoj udeo krajnjoj pobi saveznika“. Američko odlikovanje bilo je posmrtno i imalo je politički karakter, budući da je dato u uslovima započetog hladnog rata. Samim tim, nije od većeg značaja u razmatranjima „slučaja Mihailović“ 1941-1945. godine. Truman se, kako ističu neki publicisti, nije mnogo „pretrgao“ u vreme suđenja Mihailoviću, polazeći od međunarodnih odnosa onog vremena,

⁴⁹⁾ U suštini, misija je obaveštajnog karaktera, ali je Makdaul prekoračivao svoja ovlašćenja. - V. Bakarić je 21. septembra 1944, dostavio izveštaj Titu u kome stoji da je prigovorio funkcionerima SAD u Italiji zbog slanja misije Mihailoviću, da bi nova Jugoslavija želela dobre odnose sa SAD i da boravak Makdaula kod Mihailovića „smatramo vrlo nezgodnim incidentom“. - Isto, 430-1.

⁵⁰⁾ Rodoljub ili izdajnik..., 11.

⁵¹⁾ Po M. Dejvidu bar stotinu američkih avijatičara koje su spasli četnici sprovedeno je partizanima i evakuisano sa njihove oslobođene teritorije. Pod „spašenim“ NOVJ je vodila i američke avijatičare, čiji su avioni bili oštećeni i spustili se na aerodrom Vis, pod partizanskom i engleskom kontrolom. - Isto, 11.

ali je post festum iskoristio potsećanje na istoriju i pomoć u spasavanju dela avijatičara SAD koji su pali na teritoriju pod kontrolom Mihailovičevih snaga u političko manifestativne svrhe.

Kod četnika Dragutina Keserovića od avgusta 1944. nalazio se poručnik Eisford Kremer, član misije Makdaula, koji je prisustvovao oslobađanju Kruševca oktobra 1944. godine. Dragutin Keserović je strahovao da će Crvenoarmejci koji su se približavali gradu pobiti četnike, nasuprot Kremeru, koji ih je razuveravao, dokazujući da će Crvena armija sa zadovoljstvom prihvatiti njihovu saradnju. Keserović je u Kruševcu proslavio oslobođenje s „Rusima”.⁵²⁾

Saveznička bombardovanja bila su izraz koordinacije NOVJ i nemačko-engleskih vazduhoplovnih snaga. Sem što su postizani strateški efekti napadima na vojne objekte, postrojenja, važne saobraćajne punktove, bombardovanja su otrežnjavala neprijatelja koji je izgubio nadmoć u vazduhu i morao prepustiti nebo savezničkoj avijaciji. Bombardovanja su dovodila i do pražnjenja gradova i odlazaka ljudi u partizane, na slobodnu teritoriju. No, način bombardovanja i ogromne žrtve među civilima („tepih sistem” bombardovanja, bacanjem bombi nasumice nezavisno od vojnih objekata) proizvodili su krajnje suprotan rezultat, izazivajući velike žrtve i grdne materijalne štete. Naročito je teško bombardovan Beograd na Uskrs 1944, dok se svet nalazio u crkvama. Najkarakterističniji je slučaj Podgorice, koja je srušena sa zemljom maja 1944. godine. Na bombardovanju Podgorice građani su se na još suroviji način mogli uveriti što znači pojam „koventrirati” (po engleskom gradu Koventriu). Pod udarom savezničke avijacije našli su se i drugi gradovi Srbije (Leskovac, Niš, Kraljevo i drugi). Posebno je pogađala činjenica što su saveznici bombardovali Beograd u nedelju, na Uskrs 1944. godine, potsećajući na strahote nemačkog bombardovanja iz aprila 1941. Tim pre, što je sistemom „tepih bombi” smrti bilo izloženo građanstvo i razarani civilni objekti umesto vojnih.

Razorno bombardovanje Beograda i Podgorice nije se razlikovalo po brutalnosti od nemačkog bombardovanja Beograda 1941. godine. U literaturi se pretpostavlja da je bombardovanje moralo poteći na Titov zahtev, kao Vrhovnog komandanta NOVJ, preko Ficroja Maklejana, koji je jugoslovenske predloge dostavljao stručnjacima u Italiji, a ovi komandantu „balkanske avijacije” i komandantu sredozemnomorskom ratišta. Izvesno je da je Tito ugovorio sa savezničkim komandantima u Italiji avgusta 1944. bombardovanje nemačkih grupacija, koje su se u jesen 1944. povlačile s juga Balkana. Bombardovanje srpskih gradova u dolini Morave septembra 1944. (operacija „Nedelja pacova”)

⁵²⁾ Saradnja je trajala kratko. Posle osvajanja Kruševca 16. oktobra, Keserović je 18. oktobra obavestio majora D. Račića, komandanta Četvrtе grupe jurišnih korpusa, da „Rusi” saraduju samo s partizanima. Keserović je obavestio Vrhovnu komandu da su „Rusi” zatražili da do 18. oktobra u podne četnici polože oružje. Četnički komandant se povukao iz Kruševca sa 500 četnika. Do drukčijeg stava Crvene armije prema četnicima došlo je posle Titovog protesta u štabu Trećeg ukrajinskog fronta. - J. Tomasevič, n.d., 349-350.

imalo je za cilj sprečavanje povlačenja nemačke balkanske armije s ostrva i Grčke moravskim pravcem.

Pored srpskih gradova, bombardovani su i gradovi NDH, Split i Šibenik, mada su razmere rušenja ovih gradova bile manje u odnosu na srpske gradove. Nakon bombardovanja usledio je protest J. Krnjevića i J. Šuteja, januara 1944. Bombardovanje nekih predgrađa Zagreba izazvalo je februara 1944. i protest nadbiskupa Stepinca, uložen preko britanske ambasade pri Svetoj Stolici. Na bombardovanje Beograda reagovala je emigrantska vlada, preko ambasadora na britanskom dvoru, Bogoljuba Jevtića. Sem pomenutih gradova, bombardovani su i Banja Luka, Nikšić i drugi gradovi. Zadar je gotovo srušen sa zemljom, a teška oštećenja pretrpeo je i Slavonski brod.

Zbog velikih razaranja i žrtava srpskih gradova, saveznici su omrznuti. General Mihailović je izvestio o bombardovanju Beograda 16. i 17. aprila 1944. godine, kada su pogođene i bolnice i sanatorijumi. Najteže su stradali: blizina Tehničkog fakulteta, Studentski dom i Slavija, Terazije, Nemanjina ulica, Miloša Velikog ulica, kraljice Natalije i Sarajevska ulica, blizina Pozorišta, Zeleni venac i Nova pijaca. Od vojnih objekata bila je pogođena železnička stanica, jedna vojna tvornica i zgrada Gestapoa na Dorćolu. Protest je uložio i potpukovnik Živan Knežević, vojni izaslanik u SAD, čija su majka i sestra nastradale prilikom bombardovanja.

Britanska strategija polazila je od toga da se, koristeći nadmoćnost u vazduhu, s oslonom na nepresušni američki ratni materijal, stalnim bombardovanjima Nemci onemoguće da pomognu feldmaršala Keselringa u Italiji. Prema nekim mišljenjima, Staljinu je opet bilo stalo da se Nemci što duže zadrže u Jugoslaviji, Grčkoj i Albaniji kako bi obezbeđivali nemačku pozadinu u Italiji, čime su zapadni saveznici sprečavani da prodru u srednju Evropu pre Crvene armije.⁵³

U operaciji „Kazna“, aprila 1941, Beograd je stradao zbog 27. marta 1941. godine. Zašto je stradao aprila 1944. godine? Moglo bi se odgovoriti zato što je bio strateški centar, što je uvek tako stradao u svojoj istoriji i što će tako stradati i u budućnosti ukoliko nekom nesrećom ponovo dođe do ratova i sukoba svetova. Isidora Sekulić pisala je da je Beograd izložen i da će biti sve izloženiji ukoliko se bude više uspravljao; izložen je i po tome što se ničim ne može zaštititi. „Takvi gradovi su“, pisala je ova umna žena, „kao one krupne ptice što na stenama žive i svaku nepogodu bez zaklona trpe. Izloženost Beograda je opasnost njegova. Sve u Beogradu, i stanovnici Beograda imaju nešto od svojevoljnog ispadanja u nezaklonjenost, izlaska na videlo i na megdan“.

No, nedovoljno je te činjenice samo propratiti rečima da je rat u pitanju, sa svim svojim svirepostima ili prokleti geopolitički položaj; to nije uverljivo obrazloženje ni za pretrpljene žrtve. Bombardovanje je

⁵³ St. R. Vlahović, n.d., 272, 274-5.

imalo za cilj da razori važne objekte, demonstrira nadmoć i skorbu pobjedu saveznika, demoralise Nemce i njihove saveznike. No, bilo je vezano i za uništavanje velikog broja pripadnika suparničkih vojnih formacija, koji su se iz unutrašnjosti Srbije, Crne Gore, Sandžaka i drugih krajeva slivali u Beograd pred naletom pobjedonosnih snaga NOVJ.

Mada je Čerčil odranije napustio Mihailovića, britanska politika je pred susret Čerčila sa Staljinom jačala svoju pregovaračku poziciju u odnosu na sovjetskog štićenika Tita, isticanjem da je Srbija antipartizanska i protiv Tita. Kod Čerčila su se mogle mešati zablude, sentimentali, kriva prosuđivanja o odnosima snaga u Jugoslaviji u uslovima rata, ali nadasve je preovlađivala procena britanskih interesa i sagledavanje budućnosti na prostoru koji je označavala Jugoslavija sa svojom osobenom istorijom, koja je razdvajala snage saveznika, naročito u času kada je dotadašnja dualna struktura fašističkog i antifašističkog fronta na kraju rata nestajala. Ništa bolje od samih Čerčilovih analiza ne može da pokaže spoj tih zabluda i hladnih političkih interesa. Pisao je da je „divlja gerila“ otpočela po planinama u kojima su se Srbi vekovima opirali Turcima. „General Mihailović je bio njen prvi i najistaknutiji borac oko koga se okupila preživela jugoslovenska elita“. Istorija, smatrao je Čerčil, ne treba da izbriše Mihailovića iz spiska srpskih rodoljuba.⁵⁴ Čerčil je u jesen 1943. uviđao da razmimoilaženja između „Titovih partizana“ i „Mihailovićevih četnika“ imaju veoma dubok koren. Odgovorio je 5. februara 1944. na Titovo pismo da bi se privremenom nagodbom između Tita i kralja „konsolidovale mnoge snage, posebno srpski elementi, koji su se trenutno otuđili“.⁵⁵ Ili, u pismu od 17. maja 1944: „Nije nam poznato što će se dogoditi u srpskom delu Jugoslavije. Kao vrhovni komandant, Mihailović svakako zauzima moćan položaj na lokalnom planu i ne znači da će izgubiti svoj uticaj ako prestane da bude ministar rata. Ne možemo predvideti šta će on učiniti. Takođe postoji vrlo velika masa ljudi čiji se broj penje možda i do 200.000. To su srpski seljaci - zemljoposednici, koji su najstrojniji antigermanski, ali i jako srpski i koji, prirodno, imaju zemljoposednička shvatanja suprotna teoriji Karla Marksa. Moj je cilj da nagnam ove snage da saraduju sa Vama na stvaranju jedne ujedinjene i nezavisne Jugoslavije koja će sa svoga tla isterati i poslednjeg hitlerovskog ubicu i osvajača.“⁵⁶)

Kao sprovednik britanske politike, Šubašić je javljao iz Londona 1. jula 1944. da nailazi na teškoće zbog konačne likvidacije Mihailovića, jer srpski političari nisu pristajali da se Srbija bori pod Titovom komandom. Zato je predlagao da se Živko Topalović vrati u Srbiju, kao predsednik Svetosavskog odbora, sa instrukcijama od kralja i u pratnji jednog generala koga će naimenovati kralj kao naslednika

⁵⁴> V. Čerčil, n.d., V, 442.

⁵⁵) Isto, 452.

⁵⁶) Isto, 456-7.

Mihailovića. Taj je general trebalo da stupi u dodir s Titom, kako bi se ostvario sporazum o stvaranju ujedinjenog faktora. Britanci su smatrali da je to i najbolji način da se Mihailović ukloni iz Srbije.

Na sastanku u Napulju, 13. avgusta 1944, drugi dan razgovora, Čerčil je Titu podneo Memorandum vlade Nj. veličanstva, kojim se tražilo da maršal Tito da izjavu da neće nametati komunizam zemlji i da neće upotrebiti oružanu snagu pokreta kako bi uticao na slobodno izražavanje volje naroda o budućem režimu u zemlji. Premijer je smatrao da bi to bio još jedan doprinos ako bi se Tito sastao s kraljem Petrom II, po mogućnosti na jugoslovenskoj teritoriji, te da se municija koju šalje britanska vlada ne upotrebljava za bratoubilački rat van samoodbrane, jer Britanci nisu želeli da budu umešani u jugoslovenske političke razmirice. Britanska vlada sa najvećim divljenjem je gledala na „hrabre ljude“ maršala Tita, ali nije bila zadovoljna „sa stepenom priznanja koje se ukazuje pravima i moći srpskog naroda“.⁵⁷

Sačuvani neovereni zapisnici NKOJ-a⁵⁸ iz druge polovine 1944. godine, pokazuju da je partizansko rukovodstvo odbacivalo sliku o Srbiji koju je stvarao Čerčil. Na sednici NKOJ-a od 27. avgusta 1944. Tito je isticao da Memorandumom britanske vlade, koja želi da se postigne sporazum između narodnooslobodilačkog pokreta i srpskog naroda, nije prihvatljiv kao osnova za sporazum. Očigledno je da je Čerčil dramatisovao slučaj Srbije, nastojeći da joj obezbedi neki poseban subjektivitet naspram narodnooslobodilačkog pokreta pod britanskim starateljstvom, a uoči budućeg susreta sa Staljinom, gledajući budućnost kroz prizmu podele političke odgovornosti sa drugom super-ničkom silom. Tim povodom Tito je izneo sledeće protivrazloge: prvo, narodnooslobodilački pokret je avgusta 1944. imao „neosporno daleko jače vojne formacije nego što ih ima Draža Mihailović, koji saraduje sa Njemcima. Drugo, da je takva formulacija uopšte nepravilna, jer borba srpskog naroda protiv okupatora uključena je u narodno-oslobodilački pokret naroda Jugoslavije i čini sa njim nerazdvojivo i nerazorivo jedinstvo. I dalje, s takvom formulacijom vređa se i srpski narod koji je podnio i podnosi nadčovečanske žrtve i napore u toku ovog oslobodilačkog rata.“⁵⁹ Prema neoverenom⁶⁰ zapisniku NKOJ-a od 15. septembra 1944. Tito je podvlačio da u Srbiji „plamti narodni ustanak“.

Tito je odnose velikih savezničkih sila prema Jugoslaviji 15. septembra 1944. različito klasirao: odnose sa SSSR-om označio je kao odlične. „Sovjetski Savez pruža nam punu političku pomoć u međunarodnim odnosima i mi tu možemo sa puno pouzdanja i poverjenja gledati na politiku SSSR-a prema nama. U granicama dozvoljene

⁵⁷) Tito - Churchill..., 274-9.

⁵⁸) Zapisnici su objavljeni u zbirci „Zapisnici NKOJ-a i Privremene vlade DFJ“, Beograd, 1991.

⁵⁹) Isto, 29.

⁶⁰) Nisu potpisani niti overeni, a ni prihvatani na narednoj sednici. Originali nisu do danas pronađeni.

mogućnosti Rusi čine maksimalne napore da pomognu našu vojsku. Ta pomoć sada se naročito osjeća, a ubuduće kada se stvore povoljnije tehničke mogućnosti, mi ćemo, što se tiče ratnog materijala, dobiti u neograničenim količinama, tako da možemo potpuno snabdjeti našu vojsku".⁶¹⁾

„Sa Engleskom naši su odnosi uglavnom dobri i nepromjenjeni, iako nam prave tu i tamo teškoća". Konstatovao je kao primetnu „tendenciju Britanaca da se 'instaliraju' na pojedinim našim ostrvima".⁶²⁾

„Zvanična američka vlada vodi prema nama vrlo sumnjivu i dvoličnu politiku". Mi smo znali da se kod Mihailovića nalazi američka misija i da Amerikanci Mihailovića pomažu u ratnom materijalu.⁶³⁾

Što se tiče SSSR-a Tito je smatrao: „Mi imamo mogućnosti da sopstvenim snagama očistimo zemlju od okupatora i domaćih izdajnika. U slučaju krajnje nužde mi ćemo tražiti vojničku pomoć od Sovjetskog Saveza... Sumnjiče nas da mi radimo po instrukcijama Rusije i da ćemo da uvedemo socijalizam u Jugoslaviji".⁶⁴⁾

Tito je 30. oktobra 1944, predlažući za namesnika Acu Stanojevića, rekao da „200.000 srpskih familija, sa kojima su Englezi računali, danas ne postoje u onakvom smislu kako su to oni zamišljali. Srpski narod je uz nas. Treba ga učvrstiti. To je jedan od naših prvih zadataka".⁶⁵⁾

Približavanjem sovjetskih frontova Balkanu, Titu i sovjetskim vodama Staljinu i Molotovu žurilo se sa raspletom u Srbiji, u kojoj su partizanske snage bile slabije u odnosu na snage NOVJ u zapadnim delovima Jugoslavije. Srbija je tek bila pred masovnim ustankom, po drugi put u ratu, sa uporištima NOV u južnoj i istočnoj Srbiji, oživljavanjem borbe u Šumadiji, stvaranjem velikih vojnih jedinica od novopridošlih boraca i mobilisanih. Značaj Srbije najbolje se može videti iz misije Milovana Đilasa, prvog rukovodioca KPJ, koji se neposredno susreo sa Staljinom, i Titovih razgovora septembra 1944, sa sovjetskim vođom koji govore sami za sebe o značaju jugoslovensko-sovjetskih razgovora.

Milovan Đilas je Titu 26. aprila 1944. pisao da je na putu kroz Italiju i Kairo, a takođe i u SSSR-u, video da se Srbiji pridaje „ogromni, tako reći, centralni značaj". Ona je bila argument u rukama neprijatelja narodnooslobodilačkog pokreta u vezi sa priznanjem NKOJ-a, a pridavao joj se veliki značaj i zbog saradnje s Bugarima i stvaranja države Južnih Slovena, do koje je moglo doći u budućnosti. Srbija je, izveštavao je general Velimir Terzić Tita 5. juna iz Moskve, bila u centru pažnje SSSR-a, a oni su tako malo znali o narodnooslobodilačkoj borbi u Srbiji, tako da je trebalo javljati „čak i o najmanjim čarkama sa neprijateljima".⁶⁶⁾

⁶¹⁾ Isto. 44.

⁶²⁾ Isto.

⁶³⁾ Isto 45.

⁶⁴⁾ Isto.

⁵⁵⁾ Reakcija na poznatu Čerčilovu tvrdnju o antikomunističkoj opredeljenosti „srpskih domaćina". - Isto, 53-4.

^ Arhiv J. B. Tita.

Đilas je, po Titovom nalogu, trebalo da dobije razjašnjenje po pitanju priznanja Komiteta nacionalnog oslobođenja Jugoslavije od strane saveznika i SSSR-a. Sovjeti, očigledno, nisu mislili da idu nekim svojim individualnim putem, već su sledili politiku koja je bila određena britanskim i jugoslovenskim kontaktom i prepiskom Tito - Čerčil. Đilas je 24. aprila 1944. obavestio Vjačeslava M. Molotova da je uticaj narodnooslobodilačkog pokreta veliki, ali da nije organizaciono učvršćen. Mihailovića je ocenjivao kao poklonika Engleza, njegove četnike kao slabe borce i niskog morala, brojčano jake oko 15.000, označavajući na drugoj strani ustaše fanatičnim borcima za ideju „Velike Hrvatske”. Đilas je za najvažniji zadatak smatrao učvršćenje pozicije Tita u Srbiji, što bi imalo veliki značaj za međunarodno priznanje.⁶⁷

Formalno gledano, Sovjeti su tražili od NKOJ-a da trupe Crvene armije pređu na teritoriju Jugoslavije, obaveštavajući o tome zapadne saveznike, čime su stvarali presedan za drugu stranu. Faktički maršal Tito je, pismima Staljinu i Molotovu od 5. jula 1944, pozvao trupe Crvene armije na tlo Jugoslavije. U literaturi Titov poziv jedni minimiziraju, a drugi precenjuju.

Tito je pisao Staljinu da je narodnooslobodilačkom pokretu neophodno mnogo više naoružanja i hrane nego što su saveznici dostavili. Potrebe su rasle sa porastom vojske, jer su hiljade dobrovoljaca čekale da se naoružaju, naročito u Srbiji. „S obzirom na politiku Engleza prema Srbiji, gde se na sve moguće načine pokušava pojačati pozicija pristalica kralja, odnosno četnika, a oslabiti naše pozicije, mi ne možemo računati na neku efikasnu pomoć od strane Saveznika. Baš ovde biće nam potrebna najveća Vaša pomoć da bi mogli što prije rešiti pitanje Srbije, koje je za nas vrlo važno, jer od toga zavisi konačan uspjeh u stvaranju demokratske federativne Jugoslavije”. Tito je pisao Staljinu da se pokret nalazi u teškoj situaciji jer se sa raznih strana pokušavalo mešati u unutrašnje stvari. „U tim pitanjima nam je svaka, pa i najmanja pomoć od strane SSSR-a vrlo dragocena. I ja Vas molim za tu pomoć”. Saveznici do tada nisu bili postavili pitanje iskrcavanja. „U slučaju iskrcavanja mi ne možemo pristati na njihovu ma kakvu vojnu ili civilnu vlast u našoj zemlji, koju Saveznici uspostavljaju tamo gde dolaze, jer kod nas postoji kako vojna tako i civilna vlast. Isto tako nećemo pristati da bilo kakva naša jedinica bude pod njihovom komandom”. Tito piše Staljinu da bi bila dragocena pomoć Crvene armije. Najjača, ako bi ona nadirala preko Karpata i Rumunije u pravcu juga. „Takav plan osujetio bi mnoge planove na Balkanu sa strane onih, koji žele da pomoću razdora učvrste svoje pozicije.”⁶⁸

U pismu Molotovu od istog datuma, 5. jula 1944, Tito je situaciju u Srbiji ocenio na sledeći način: „U Srbiji sporazum nije učinio neki naročiti utisak, jer skoro sva srpska reakcija i onako ide zajedno s

⁶⁷) Isto. - Đilas je i u pismima od 21. maja i 5. juna obavestavao Tita o svojim razgovorima sa Staljinom.

⁶⁸) Voprosi istorii KPSS, br. 9, septembar 1984, 14-15.

Nemcima i samo jedan mali deo četnika počeo je da se koleba i prelazi na stranu N.O. Vojske. U Srbiji je velika većina naroda na strani narodno-oslobodilačkog pokreta i jedino veliki teror i do nedavno naša vojna slabost u toj pokrajini, bili su uzrok da se ustanak nije razvio kao u ostalim delovima Jugoslavije. Danas je situacija već druga. Narodno-oslobodilačka vojska brzo raste i ako budemo dobili na vreme oružje, mi ćemo imati u Srbiji za kratko vreme ne manje od 10 divizija... Ja mislim da nema štete ako se formiranje te vlade što dulje otegne, jer ćemo mi dobiti samo na vremenu za učvršćivanje naših pozicija u Srbiji". Tito je smatrao da Britanci žele da „dovuku" kralja u Jugoslaviju, bar u Srbiju, što bi značilo građanski rat, zbog čega je bilo potrebno boriti se protiv takvog pokušaja.⁶⁹

Brzi prodor Crvene armije preko Rumunije, s očekivanom skorom evakuacijom Nemaca i Bugara iz Srbije i Makedonije, izazvali su general-lajtnanta Velimira Terzića, šefa Vojne misije NOVJ u SSSR-u, da predloži 31. avgusta 1944. privlačenje glavnih snaga Srbije na sektor Beograd - Dunav. U pitanju je Terzićeva lična vojno-politička procena situacije u Rumuniji, Bugarskoj i u Jugoslaviji, odnosno Srbiji, a o važnosti sektora Banat - Beograd bilo je razgovora i sa „sovjetskim ljudima", kako kaže. Za nas je zanimljiva njegova bojazan da „grupa Nedić - Mihailović" u uslovima evakuacije Nemaca i Bugara zauzme Beograd, jer mu se nalazi nadomak, na jugu i jugoistočno od Beograda i verovatno je spremna da se posedanjem glavnog grada pred svetskim javnim mnjenjem predstavi kao njegov „osvajач". Otuda predloži da se Banat aktivira kao operativna baza, ne samo za likvidaciju neprijateljskih snaga istočno od Dunava, nego i za sadejstvo sa srpskim snagama južno od Dunava protiv grupe Nedića i Mihailovića u Srbiji. Glavne snage Nedića i Mihailovića u rejonu Beograda i Šumadije našle bi se tako u teškom položaju između tri grupe NOVJ: sremske, banatske i glavne srpske. Terzić je imao u vidu da bi partizanske snage u Banatu, u sadejstvu sa srpskim snagama u istočnoj Srbiji, mogle brzo ovladati sektorom Dunava od pritoke Morave do pritoke Timoka, koje je područje u vezi sa razvitkom operacija u Rumuniji imalo svakim danom sve veći značaj. Operativni štab za Banat rukovodio bi narodnim pokretom, mobilizacijom i operacijom na tom sektoru. Ukoliko nije bilo mogućnosti za operacije na jugoslovenskoj teritoriji, onda su one mogle otpočeti na teritoriji Rumunije. Brza ofanziva prema jugoslovenskoj granici aktuelizovala je stvaranje Operativnog štaba za Banat.⁷⁰ Terzić će ponoviti tu ideju 3. septembra 1944, podsećajući Tita da je raspravljao sa predstavnikom General-štaba o pitanju svog dolaska na front Banata sa Mošom Pijade.⁷¹ Operacije za oslobođenje Srbije su, međutim, drukčije tekle. Terzićev predlog ostaje zanimljiv kao vid

"M^to!

⁷⁰) Arhiv J. B. Tita.

⁷¹) Isto.

strahovanja od četničko-nedićevske koncentracije i prenaplašenih bojazni od njihovih snaga.

Udaljeni od stvaranja organa nove Jugoslavije, AVNOJ-a i NKOJ-a, jugoslovenske federacije i organizacije oslobođene teritorije, rukovodioci Srbije, sa Neškovićem, čak i posle boravka na Visu kritikovani su zbog krivog razumevanja značaja Srbije, o čemu govori okružnica PK KPJ za Srbiju iz 1944. godine. U reakciji CK KPJ na ovu „okružnicu” Tito, Ranković, Milutinović i Đilas kritikuju formulacije „da se posle Drugog zasedanja AVNOJ-a težište prenosi baš na narod Srbije”, te da „narod Srbije ima „ogromnu naprednu ulogu u rešavanju budućnosti ostalih naroda Jugoslavije”. Smatra se da je „nepravilno” reći da narod Srbije ima takvu ulogu u rešavanju budućnosti ostalih naroda Jugoslavije. Iz toga se moglo zaključiti da narod u Srbiji oslobađa druge narode Jugoslavije što je, međutim, označeno kao netačno. „Pravilno je reći”, kaže se, „da se srpski narod može osloboditi samo u zajedničkoj borbi s ostalim narodima Jugoslavije, i da u toj zajedničkoj borbi ne može doći do svoje vlastite slobode ako ne uništi razne velikosrpske hegemonističke klike”. Kritikuju se i stavovi PK o „komunizmu”, „izdajnicima”, „o karakteru narodne vlasti” itd.⁷²⁾ Ovo je uobičajeni direktivni način komunikacije i usaglašavanja linije regionalnih i nacionalnih rukovodstava sa linijom CK KPJ. Formulacije PK KPJ za Srbiju nisu bile prihvatljive za jugoslovensko rukovodstvo jer su bile, po njegovom shvatanju, u suštini pogrešne. Srpsko rukovodstvo nije imalo iskustva u radu na tim pitanjima jer se država stvarala u zapadnim delovima Jugoslavije, od kojih su istočni dugo bili otkinuti. CK KPJ je stavio do znanja svoju direktivnu, u stvari naredbodavnu liniju, koja će se sve više učvršćivati i PK KPJ za Srbiju sve više obezličavati. Kako se tada mogla dozvoliti teza o značaju srpskog naroda u oslobođenju drugih naroda, iako je ona u završnoj fazi dobijala taj karakter, naravno s drugim narodima Jugoslavije, sa stanovišta ogromnih ljudskih mogućnosti i ekonomskih izvora, perspektive trajnog oslobođenja Srbije i Vojvodine, dobijanja izvanrednog strategijskog uporišta za dovršenje dela oslobođenja. Sto se tiče zahteva za eliminaciju nekih radikalnih stavova o „komunizmu” itd., očigledno je da Nešković nije bio bliže upoznat sa britanskom politikom kompromisa koja je obavezivala Tita. Generalni sekretar je februara 1944, u vreme kada je već tekla njegova prepiska sa Cerčilom, tražio od štampe narodnooslobodilačkog pokreta da prestane sektaški da piše o zapadnim saveznicima i njihovoj ulozi u ratu protiv fašizma, pre svega o značaju bombardovanja nemačkih gradova radi slamanja Trećeg rajha. Tito je avgusta 1944. u Italiji prihvatio memorandum britanske vlade, sa iznetim zahtevima da neće nametati komunizam u Srbiji i Jugoslaviji. Mada je britanska vlada gledala sa najvećim divljenjem na „hrabre ljude” maršala Tita, ona nije zadovoljna „sa stepenom priznanja koja

⁷²⁾ ACKSKJ, Fond CK KPJ, CK KPJ - PK KPJ za Srbiju, Vis, 17. septembar 1944, Reg. br. 1944/297.

se ukazuje pravima i moći srpskog naroda". CK KPJ nije prihvatao ni ocene o osobitosti sadašnjeg momenta, kao da se nije radilo o nekim kvalitativno novim momentima.

Titov put u SSSR - pomoć i sadejstvo NOVJ sa Crvenom armijom u oslobođenju Srbije i Vojvodine

Od dolaska sovjetske Vojne misije, februara 1944. godine, maršal Tito razmenjivao je obaveštenja i informacije sa general-lajtnantom Nikolajem Kornjejevom, koji joj se nalazio na čelu. O pogledima Staljina na jugoslovensku situaciju obaveštavao ga je i Milovan Đilas koji se našao u SSSR-u, s jugoslovenskom vojnom misijom s general-lajtnantom Velimirom Terzićem na čelu. Tito se prvi put, kao što je navedeno, obratio pismenim putem Staljinu i Molotovu 5. jula 1944. godine. Jugoslovenskim istoričarima nije poznato da li je Staljin odgovorio na ovo pismo i ako jeste šta je odgovorio. Pisma su upućena (kao i treće Georgi Dimitrovu) u teškoj situaciji po narodnooslobodilački pokret, nastaloj posle sporazuma na Visu, a u Moskvi ih je doneo - prema Milovanu Dželebdžiću - general Kornjejev 15. jula 1944. godine. Mi pretpostavljamo da je morao odgovoriti preko Sovjetske vojne misije, jer je Tito tražio da poseti Moskvu, do čega je i došlo septembra 1944. godine. Bilo je to drugo Titovo ratno putovanje: posle razgovora sa britanskim premijerom Vinstonom Čerčilom u Italiji, avgusta 1944, Tito je narednog meseca otišao i na sastanak sa drugim vođom antifašističke koalicije, Staljinom. Ukoliko bi istoričari pronašli eventualni Staljinov odgovor, možda bi postale jasnije i neke sadašnje nedoumice oko Titovih razgovora sa britanskim premijerom avgusta 1944. godine.

Titovo prvo putovanje u SSSR obavljeno je sa prenaplašenom tajnošću. Niko, te noći 18./19. septembra 1944, sem Tita, nije znao kuda se leti. Sovjetski avion poleteo je s višokog aerodroma u pravcu Barija, da bi prema Rumuniji (Turn Severin) nastavio u konvoju 12 istovetnih sovjetskih aviona, od kojih se u jednom nalazio Tito. Od Turn Severina Tito je autom nastavio put do Krajove, gde se smestio u jednoj od vila ispražnjenih za potrebe štaba maršala Fjodora Ivanoviča Tolbuhina, komandanta 3. Ukrajinskog fronta. Tito je na sastanak sa Staljinom otputovao avionom 21. septembra 1944. godine, bez ijednog Jugoslovena, dok je Moskvu napustio 28. istog meseca.

Razlozi bezbednosti, uslovljeni aktivnošću nemačke avijacije, opredeljivali su van sumnje tajni odlazak s utvrđenog ostrva na daleki put, ali se ne smeju previdati ni mere predostrožnosti zbog Britanaca. U partizanskim vrhovima, uprkos vojne i političke saradnje NOVJ i zapadnih saveznika, pa i prisustva Maklejnove misije, postojalo je dosta rašireno nepoverenje u britanske namere. Na stepen toga nepoverenja upućuje i jedna Đilasova poruka iz Moskve, od 5. juna 1944. godine,

dostavljena maršalu Titu preko generala Kornjejeva, koja sadrži više upozoravanja: savetuje se „krajnja opreznost“, čuvanje od inostranih „prijatelja“, izričito pominje „kvarenje“ aviona u vazduhu⁷³⁾ pri čemu se najverovatnije ima u vidu „udes“ poljskog predsednika vlade Vladislava Sikorskog. Pre odlaska brigadira Maklejna na kopno, Tito mu je saopštio da će koordinirati poslednju operaciju za Beograd, tako da se Čerčilovom „ambasadoru - vođi“ učinilo najrazumnijim da je maršal poleteo prema Srbiji, gde se već nalazila Vojna misija SAD sa pukovnikom Eleri Hantigtonom, koji je nasledio Lina Feriša, poginulog nedelju dana ranije u svojstvu „komandanta“ američke Vojne misije kod grčkih partizana. Za Maklejna je „nenadani i neobjašnjivi“ odlazak maršala Tita „prilično audio našim odnosima sa partizanima“. „U Londonu i Caserti“, kaže „smatrali su, ne baš bez razloga, da je takva tajanstvenost prilično uvredljiva, osobito kad se uzme da je u tadašnjoj fazi bila potrebna najtešnja suradnja između saveznika. Osim toga, za vrijeme Titovog dosustva nije bilo nikoga tko bi mogao donositi odluke i s kime bi se mogla normalno i prijateljski obavljati svakodnevna veza. Zbog toga je došlo do trvenja i naši odnosi su se pokvarili“. Put maršala Tita kod Britanaca je izazivao „srdžbu“ i stvarao „zagonetku“. Britanski eksperti su neočekivani Titov put u SSSR objašnjavali njegovim reosiguranjem u Moskvi, zbog razgovora prethodno vođenih sa Čerčilom u Italiji. Preovlađivala je, ipak, pretpostavka da se odnosi Jugoslavije sa SSSR-om uspostavljaju na račun Britanaca, koji nisu smeli da uzvrate pritiskom, plašeći se da se narodnooslobodilački pokret još više ne približi „Rusima“. Molotov je Idnu u Moskvi Titov postupak objašnjavao nepoznavanjem diplomatije i pravila ponašanja.

Iz Krajeve, 10. oktobra 1944, Tito je, preko Peka Dapčevića i Sretena Žujovića, poručivao Maklejnu i Hantigtonu da je njegov odlazak s Visa bio diktiran vojnim i državnim potrebama, da se put zbog Nemaca morao držati u tajnosti i da nema nikakvih promena u odnosima između nas i saveznika. „Mi smo nezavisna država“, naglašavao je, „i ja kao predsednik Nacionalnog komiteta i Vrhovni komandant nisam nikome van zemlje odgovoran za svoje postupke i rad koji je u interesu naših naroda. Šefovi misija mogli su svršavati poslove sa mojim zamenicima“.⁷⁴⁾

Do Titove posete Moskvi došlo je u sklopu sledećih opštih događaja koji su opredeljivali karakter razgovora: posle iskrcavanja zapadnih saveznika u Normandiji, što je konačno upućivalo na to da nema invazije Balkana; odluke Vrhovnog štaba NOVJ o pomeranju težišta

⁷³⁾ Sastanku su pored Staljina prisustvovali V. M. Molotov, a kasnije L. Berija i A. Mikojan. Dilas je poručivao: „U vezi sa svim što se kod Vas dogodilo i u vezi s mestom gde se nalazite skrećem Vam pažnju na krajnju opreznost. Obratite pažnju prilikom prelaska u zemlju i držite u najvećoj tajnosti vreme polaska. Ne zaboravite da se događa da se avioni kvare u vazduhu. Čuvajte se do krajnjih granica inostranih 'prijatelja'. U vezi sa Šubašićevom vladom, ovde stvar još nije jasna. Preporučuju, ako traži sastanak, da sastanak ne odbijete...“ - Arhiv J. B. Tita; V. Dedijer, Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita, Zagreb - Rijeka, 1980, 1069.

⁷⁴⁾ AVII, K-26, Reg. br. 10 - 38/13.

operacije prema Srbiji i uopšte istoku Jugoslavije; razgovora maršala Tita sa britanskim premijerom i predstojećeg sastanka Staljina i Čerčila.

Tito je u pismima koje je uputio Staljinu i Molotovu 5. jula 1944. naveo da je odlučio da krene na sastanak sa britanskim generalom. Tito se obratio Staljinu sa „Dragi Josife Visarionoviču”; istakao je da želi lično da govori s njim, jer ima mnogo krupnih pitanja koja traže da se rasprave. „Ako”, kaže, „Vi smatrate za oportuno i potrebno, ja sam spreman da početkom avgusta dodem tamo. No ne bih želeo da to smatrate mojom neskromnošću, već jedino dubokom težnjom da se pre mirovnih pregovora objasne neka pitanja i zauzme po njima stav, jer smatram da je to u interesu balkanskih zemalja i Sovjetskog Saveza”. Umesto na sastanak sa generalom Henri Vilsonom ili u Moskvu, Tito je otišao u Italiju da razgovara sa drugim savezničkim vođom, Čerčilom. Nešto više od mesec dana posle tog sastanka otputovao je u sovjetsku prestonicu. Prethodni razgovori sa Čerčilom pokazali su se kao pretpostavka za direktan susret sa Staljinom, bez posrednika. U SSSR-u se našao ponovo posle pet godina i prvi put susreo sa sovjetskim vođom. Tito je bio sa generalom Sarlom De Golom i čehoslovačkim predsednikom Eduardom Benešom, jedan od onih vođa koji je razgovarao sa dvojicom vodećih predstavnika antifašističke koalicije. Pomenuto pismo Staljinu, ovaj je iskoristio u pritisku na KPJ i Jugoslaviju 1948. godine, pozivajući se na to da je Sovjetski Savez izvukao narodnooslobodilački pokret iz krize u kojoj se nalazio posle drvarskog desanta i prelaska maršala Tita na Vis. Interpretacija ovog pisma važna je i sa stanovišta onovremenog nerazumevanja unutrašnjih procesa koji su tekli u Srbiji. Britanci su, zbog Sovjeta i svojih kompromisnih zamisli, Srbiju predstavljali kao Vandeju jugoslovenske revolucije zbog broja četnika, iako su izveštaji njihovih oficira sa lica mesta govorili o sve široj osnovi narodnooslobodilačkog pokreta; Tito je u razgovorima sa Čerčilom, podržan od Šubašića, isticao polet narodnooslobodilačke borbe u Srbiji; Đilas je, pak, iz Moskve izveštavao da i tamošnji krugovi smatraju Srbiju centralnim pitanjem; nemačka Vrhovna komanda je, takođe, u Srbiji gledala ključnu zemlju, zbog geopolitičkog položaja, blizine satelitskih režima i prodora ukrajinskih frontova maršala Malinovskog i Tolbuhina prema Dunavu.

Bitka za Srbiju tekla je u znaku prodora 1. Proleterskog korpusa Peka Dapčevića i Mijalka Todorovića, dolaska trupa Crvene armije na jugoslovensko-rumunsku granicu i unutrašnjeg dejstva srpskih divizija koje su se na Dunavu srele sa jedinicama 3. Ukrajinskog fronta maršala Tolbuhina. Tito je u pismu Staljinu tražio pomoć SSSR-a u naoružanju, naročito za borce iz Srbije. „Jug” je bio normalan pravac kretanja ukrajinskih frontova posle Rumunije i Bugarske. Taj „pritisak” spoljnog vojnog faktora važan je za ceo Balkan, a ne samo za Srbiju, a ima u vidu neutralizaciju „međunarodnih špekulacija” zapadnih saveznika u tom prostoru. Vojna, sa političkom strategijom druge strane, trebalo je da amortizuje suprotne interese zapadnih saveznika na Balkanu.

Vojni sticaj prilika nesumnjivo je olakšao „ulazak“ divizija NOVJ u Srbiju, dok su se zapadni saveznici borili na Zapadu.

Analiza ovog pisma ima još jednu značajnu sastavnicu sa gledišta kasnijeg sastanka maršala Tita sa Staljinom, jer se odnosi na poreklo jedne formule koja je dobila vidno mesto prilikom moskovskih razgovora dvaju komunističkih vođa. Tito je, naime, isticao da NOVJ ne može računati na efikasnu pomoć „Saveznika“, pod kojim terminom se isključivo misli na zapadne saveznike. On obaveštava Staljina da saveznici nisu postavili pitanje iskrcavanja u Jugoslaviji, što „nama“, kaže Tito, ne bi bilo „drago“, ali i ako dođe do njega predložićemo sektor Istre i Hrvatskog primorja, dakle krajnji severozapad Jugoslavije u susedstvu italijanskog fronta. Izričit je kada kaže da, čak i ako dođe do iskrcavanja saveznika, narodnooslobodilački pokret ne može pristati na njihovu vojnu i civilnu vlast, jer mi imamo „svoju“ vlast.⁷⁵ Time, u stvari, anticipira rešenje prihvaćeno docnije od Staljina da sovjetska vojska prihvati građansku (civilnu) vlast narodnooslobodilačkog pokreta kao realnu činjenicu u graničnim predelima Jugoslavije prema Rumuniji i Mađarskoj, čime automatski nastaje presedan za snage zapadnih saveznika. Vodstvo narodnooslobodilačkog pokreta, čije je jezgro KPJ, nije ni u ranijim fazama rata i revolucije skrivalo svoje želje da sovjetske armije pođu u susret narodnooslobodilačkim snagama Jugoslavije pre zapadnih saveznika.

Iz posredne dokumentacije može se zaključiti da je u Moskvi bilo reči o međunarodnom priznanju, načinu ulaska Crvene armije na tlo istočne Jugoslavije u graničnom pojasu Rumunije, vojnoj pomoći NOVJ u naoružanju, odnosima Jugoslavije i Bugarske.

Nikola Petrović, svedok Titovog povratka iz Moskve u Krajuvu, nije mogao da ne primeti izvesnu Titovu zabrinutost, pa i „ljutnju“, izazvanu Staljinovim insistiranjem da se formira kraljevska vlada sa Subašićem (proširena pripadnicima narodnooslobodilačkog pokreta u skladu sa britanskim shvatanjem o ukidanju paralelizma), što, međutim, narodnooslobodilačkom pokretu nije bilo potrebno, jer je praktično imao vlast na oslobođenim teritorijama Jugoslavije. Tito je prisutnim Jugoslovenima rekao: „Na kraju krajeva, ne moram ja biti ni predsednik te vlade“, što je ove „konsterniralo“.⁷⁶

Prema Vladimiru Dedijeru Tito je septembra 1944. imao dva-tri sastanka sa Staljinom u Kremlju, a dva puta je bio u Staljinovoj privatnoj kući, na večeri. Tito je ovaj boravak u SSSR-u zapamtio po izvesnoj „hladnoći“. Staljin je iznosio shvatanja koja su se razilazila sa Titovim (Valterovim) procenama, jer nije poznao prilike u Jugoslaviji, a na drugoj strani prihvatio je od decembra 1943. britansku politiku kompromisa u Jugoslaviji, bez obzira što su britanska i sovjetska politika bile određene sasvim drukčijim ciljevima i interesima. Iz Titovih sećanja o toj poseti Moskvi i razgovorima koje je imao sa Staljinom

⁷⁵) Voprosi istorii KPSS, br. 9, septembar 1984, 14-15.

⁷⁶) B. Petranović, Tito i Staljin (1944-1946), Jugoslovenski istorijski časopis, 1-2, 146.

proizilazi da je Staljin precenjivao snagu „buržoazije“ u Srbiji; da je bio spreman da se kralj Petar II privremeno prihvati i zatim odbaci, što je kasnije savetovao i Edvardu Kardelju, kada je ovaj sa Šubašićem novembra 1944. boravio u Moskvi. Staljin se protivio zaoštravanju odnosa narodnooslobodilačkog pokreta sa Britancima kako se ne bi remetila sovjetsko-britanska politika u Jugoslaviji.⁷⁷ Oko ovog pitanja Petrović i Dedijer se ne razilaze, jer je pomenuto Titovo neraspoloženje moglo poticati zbog Staljinovog predloga o kralju, što proizilazi iz oba kazivanja u konkretnom slučaju.

Vladimir Velebit, nasuprot Dedijeru, smatra da je Staljin hteo da impresionira maršala Tita. On odbacuje da je tu i početak razmimoilaženja, sa čim se slažemo, jer mi na taj emancipativni tok gledamo drukčije, u procesu. Po Velebitu, Staljin se septembra 1944. nalazio na vrhuncu svoje moći i slave, pred porazom Hitlera, kada su se trupe Crvene armije nalazile u Rumuniji i Bugarskoj, koje su ispale iz rata na strani Nemačke (Sari de Gol ga naziva „divom iz Kremlja“), a Tito na početku svog uspona. Mi bismo tek dodali međunarodnog, koji je obeležen razgovorima sa Čerčilom, mada je u to vreme već bio proslavljeni komandant partizanske armije, vođa jugoslovenske revolucije ili, kako se govorilo, na Zapadu - „pokreta otpora“. Bio je, kaže Velebit, disciplinovani komunista, divio se Staljinu kojega je smatrao svojim učiteljem, ceo aktivni vek proveo je pod pečatom Staljinovog političkog autoriteta.⁷⁸

Poznato je da je Tito u Moskvi dobio pomoć u naoružanju veću od one koju je tražio; sporazumeo se o sadejstvu NOVJ i Crvene armije, obavio niz korisnih stvari za narodnooslobodilački pokret, odnosno novu Jugoslaviju. Svojim političkim uticajem požurivao je završavanje niza poslova u SSSR-u, od kojih su neke započeli general Velimir Terzić i Milovan Đilas, vezanih za emisiju Dinara DFJ, izdavanje partijskih knjižica, ostvarivanje dolarskog kredita SSSR-a, izradu prvih partizanskih spomenica i odlikovanja po nacrtima Antuna Augustinčića. Na savet „prijatelja“, to jest Staljina te vlastitih kritičkih refleksija na način podele pomoći opustošenim zemljama, Tito je oktobra 1944. otkazao pomoć Unre.

U vezi sa naoružanjem NOVJ Velebit - Titov diplomata, general-major NOVJ, smatra da Britanci nisu bili za „metamorfozu“ NOVJ, tražeći da ona ostane gerilska vojska; da su „apotekarskom vagom“ odmeravali pomoć, dajući „topiće“ i zastarele tenkove srednje veličine, jednom rečju da su „dozirali“ vojnu pomoć. On smatra da su Britanci ucenjivali kraljem a ne Sovjeti. „Rusi“ su, kaže, tražili umerenost da ne bi imali sukob sa Zapadom. Suprotno Britancima, „Rusi“ su bili zainteresovani da NOVJ preraste (transformiše se) u redovnu vojsku, jer su na njenom čelu stajale starešine koje su gajile ljubav prema SSSR-u.⁷⁹ Sovjetskom

⁷⁷) Isto; V. Dedijer, n.d., 384-6.

⁷⁸) V. Velebit, Sećanja. Zagreb, 310-311.

⁷⁹) Isto, 320-321.

pomoći bila je razbijena tendencija za održavanjem monopola Britanaca na naoružanje NOVJ. Tito je boravak u SSSR-u iskoristio i za „izravnjavanje“ jugoslovenske međunarodne pozicije, imajući sovjetsku podršku u jesen 1944. godine. Mislimo da se jedino tako može razumeti protest Radio-stanice „Slobodna Jugoslavija“ od 27. septembra 1944. godine, uz Titovu saglasnost, protiv pisanja na Zapadu da je NOVJ od gerilskih odreda „podignuta“ u regularnu armiju uz njihovu pomoć. Izjave da bi oružane snage NOVJ ostale „skupina gerile“ da ih zapadni saveznici nisu pomogli materijalom, ljudima i avijacijom označavane su kao „krivotvorene“, jer je glavni izvor naših zaliha oružja i municije bio, kako se kaže, i još je uvek, uzimanje od neprijatelja.⁸⁰⁾

Staljin se obavezao da do kraja godine isporuči oružje za 12 divizija (brojnog sastava po 10.000 boraca) i dve vazduhoplovne divizije. Sporazum o predaji aviona postignut je između maršala Tita i komandanta 3. Ukrajinskog fronta maršala Tolbuhina, 16. oktobra 1944. godine u Beloj Crkvi, predviđajući da se borbeni aparati i razna tehnička sredstva 10. gardijske jurišne i 236. lovačke vazduhoplovne divizije Crvene armije predaju NOVJ. Aprila 1945. ova avijacija je sasvim prešla u ruke obučenog kadra vazduhoplovstva Jugoslovenske armije.

⁸⁰⁾ J. B. Tito, *Sabrana djela, tom 23* (priređio M. Dželebdžić), 1982, 321.

⁸¹⁾ U pomoći NOVJ sve više se osećao uticaj SSSR-a, izražavan u vidu isporuka i konsultacija. Predsednik NKOJ-a J. B. Tito opunomoćio je general-majora Vladimira Velebita, šefa Vojne misije Vrhovnog štaba NOV, da od sovjetske vojne delegacije primi 100.000 dolara od sume od 350.000 dolara koje mu delegacija nosi. - Arhiv J. B. Tita, NKOJ-Punomoć, 15. IV 1944 - Prvog avgusta 1944. bilo je pripremljeno 50 radio-telegrafista za samostalni rad koji su se iz SSSR-a mogli prebaciti na rad u Jugoslaviju. - Isto, V. Terzić maršalu Titu, 14. jul 1944 - Istog dana Terzić je molio Tita da se javi gde treba spustiti medicinske knjige, vojnu poštu. Terzić je izveštavao maršala Tita da šivenje uniformi za NOVJ ide prema postojećim obrascima i brzim tempom. Već je gotovo nekoliko desetina hiljada pari uniformi koje će se uskoro početi prebacivati u zemlju. - Isto, Terzić - Titu, 14. jul 1944 - Sovjetska vlada je otvorila kredit od 2 miliona dolara SAD. - Isto, Terzić - maršalu Titu, 4. jul 1944 - Mi ne znamo da li je ovaj kredit i realizovan u celosti. - Približavanjem sovjetskih snaga jugoslovenskoj granici stvarane su i povoljnije pretpostavke za dostavljanje naoružanja. Terzić je 5. oktobra obavestio maršala Tita da je sovjetska vlada izdala naređenje da se baza za snabdevanje NOVJ organizuje u Krajevima. Ona se već početkom oktobra 1944. nalazila u procesu organizacije. - Isto, 5. oktobar 1944 - General N. Kornjejev obavestio je Terzića da je sovjetska vlada dala na raspolaganje dva protivavionska puka koji će biti popunjeni sovjetskim ljudima kao specijalistima, a kasnije se moraju zameniti jugoslovenskim borcima. - Isto, 5. oktobar 1944, Terzić - Titu. - Terzić je obavestio maršala Tita 12. septembra 1944. da je dao nalog Državnoj banci da izda 150.000 dolara članu sovjetske vojne misije u Jugoslaviji Mihailu Bodrovu, koji tu sumu ima da uruči lično maršalu Titu. - Isto, Terzić - Titu, 12. septembra 1944 - Sutradan je Terzić izvestio maršala Tita da je avionima poslato: 44.368 raznih ordena i medalja, 100.000 značaka „Tito“ i 15.000 komada značaka „Partizan 1941“ - Isto, Terzić - Titu, 13. septembra 1944 - Tito je u svoje ime i u ime nagrađenih generala i oficira NOVJ izrazio Prezidijumu Vrhovnog sovjeta SSSR-a 9. septembra 1944. „duboku blagodarnost za visoku nagradu kojom ste nam dodelili ordene Sovjetskog Saveza“. - Isto - Tito se krajem 1944. obratio maršalu Staljinu, tražeći 2.000 kamiona sa gorivom za snabdevanje gradova namirnicama u krajevima u kojima narod formalno umire od gladi, bar oko 1.000 kamiona, dok će se ostalo pokušati dobiti od Saveznika po Zakonu o zajmu i najmu. - Tito se žalio Staljinu što sovjetska komanda nije poštovala dogovor da se zaplenjeni kamioni u beogradskoj operaciji predaju NOVJ, jer je gotovo sve ove kamione (preko 500) uzela Crvena

Prilikom moskovskih razgovora Tita i Staljina došlo je do sporazuma o načinu ulaska Crvene armije u granične predele Jugoslavije, s tim što je Tito kasnije, u Krajovi 5. oktobra 1944, sa štabom Trećeg ukrajinskog fronta razradio detalje o učešću jedinica 2. i 3. Ukrajinskog fronta Crvene armije u borbama za oslobođenje Srbije i Vojvodine, Molotov je o sovjetskoj molbi Tita da trupe Crvene armije privremeno pređu na teritoriju Jugoslavije obavestio druge dve savezničke sile, SAD i Veliku Britaniju, iako je poziv potekao od Tita jula 1944. godine.^{82'} Vladimir Velebit smatra da se radilo o „besmislenom traženju“, jer su

armija, sem šest kamiona. - Isto, Tito - Staljinu, Novembar 1944 (?) - Maršal Tolbuhin je tražio od NKOJ-a i Tita da se do kraja decembra 1944. izda za potrebe Crvene armije 5 i po milijardi dinara.- Organima 3. Ukrajinskog fronta bilo je predato 1 milijarda i 600 miliona dinara, a predviđeno je izdavanje u toku sutrašnjeg dana još jedne milijarde dinara. Isticalo se, takođe, da će se do polovine decembra izdati dve milijarde dinara, a ostatak od jedne milijarde do kraja decembra, jer se čitava tražena suma nije mogla izdati odjednom, jednostavno jer je NKOJ nije imao. Tito je obećavao da će izdati naređenje da se dinari i kune svuda obavezno upotrebljavaju kao sredstvo cirkulacije do puštanja nove valute. „Nova jugoslovenska valuta koja se štampa u Sovjetskom Savezu biće puštena u promet u početku januara“. - Isto, Tito - Tolbuhin, 30. novembar 1944 - Tito je javljao Bevcu (Kardelju), Krajova, 3. oktobar 1944: „Sovjetski Savez darovao je našoj zemlji prvu pomoć od 50.000 tona žita. Žito se već ukrcava na brodove i šlepove i upućuje se na one tačke na Dunavu koje sam ja dao. Pišite o tome u štampi i stavite do znanja našem narodu. Nacionalni komitet neka se pobrine za način na koji će se moći doturiti žito u Bosnu, Crnu Goru i druge krajeve, koji najviše stradaju“. - J. B. Tito, Sabrana djela, tom 23, priredio M. Dželebdžić, str. 221.

^ Narodni komesar inostranih poslova SSSR-a V. M. Molotov 26. septembra 1944. obratio se ambasadoru SAD u SSSR-u, moleći ga da informiše američku vladu da se nedavno „sovjetska komanda obratila vrhovnoj komandi i Nacionalnom komitetu Jugoslavije s molbom da dozvoli jednom delu sovjetske vojske, radi razvoja operacija protiv nemačko-mađarske vojske u Mađarskoj, da uđe privremeno na teritoriju Jugoslavije koja se graniči sa Mađarskom, s tim da po prestanku potrebe sovjetska vojska izađe iz Jugoslavije. Nacionalni komitet i vrhovna komanda Jugoslavije je izašla u susret molbi sovjetske komande, pod uslovom da u pozadini sovjetske vojske na teritoriji Jugoslavije funkcioniše isključivo jugoslovenska građanska administracija narodno-oslobodilačkog pokreta. Sovjetska komanda je prihvatila taj uslov“. - Molba se odnosila na pristanak NKOJ-a i Vrhovnog štaba NOVJ za privremeni ulazak sovjetskih trupa na jugoslovensku teritoriju koja se graniči s Mađarskom, ali da će sovjetske trupe, pošto izvrše svoje operativne zadatke, biti povučene iz Jugoslavije; sovjetska komanda je primila uslov postavljen s jugoslovenske strane da će u tim oblastima delovati „civilna administracija Nacionalnog komiteta oslobođenja Jugoslavije“. ... U Saopštenju TASS-a takođe stoji: „Ulazak sovjetskih trupa na jugoslovensku teritoriju događa se uz dosledno poštovanje načela o ravnopravnosti naroda“ ... „Jugoslavija nije jednostavno okupirana država, nego je Jugoslavija stvorila moćni narodnooslobodilački pokret iz koga je nikla nova, u narodu ukorenjena vlast. Jugoslavija ima svoju narodnu vojsku koja je oslobodila veliki deo njene teritorije. Ona već više godina predstavlja za neprijatelja poseban front, s kojim mora računati. Jugoslovenski front bio je dugo vremena jedini front koji je sa sovjetsko-nemačkoj bojišta odvlačio znatne delove neprijateljskih kopnenih snaga. Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije pod vodstvom maršala Tita čini važan elemenat u ratnim planovima antihitlerovske koalicije“. O stepenu samostalnosti NOVJ najbolje svedoči i formalna činjenica da je u Saopštenju stajalo da sovjetska komanda nije zahtevala da joj se jugoslovenske oružane snage potčine za vreme sovjetskih operacija na jugoslovenskoj državnoj teritoriji. - Saopštenje TASS-a o sporazumu NKOJ-a i Vrhovnog štaba NOVJ i Sovjetske komande o uslovima ulaska sovjetskih trupa na jugoslovensku teritoriju, Moskva 28. septembar 1944 - Bivše armije satelitskih režima posle 23. avgusta (Rumunija) i 9. septembra 1944 (Bugarska) nalazile su se pod operativnom sovjetskom komandom.

u pitanju bile okupirane teritorije. Po njemu, ceo kominike o sporazumu je nategnuta konstrukcija, a „sovjetska komanda“ nedovoljno definisani subjekat. Izvesno je, kaže, da saveznici to nisu tražili od Holandije, Norveške i drugih okupiranih zemalja. Preko toga SSSR je faktički priznao NKOJ, tj. Tito je tada dobio „polupriznanje“, podigao samopouzdanje u narodu i vojsci, međunarodno ojačao, jer ga je Staljin indirektno podržao.

Radilo se, nesumnjivo, o posrednom priznanju nove Jugoslavije, ignorisanjem izbegličke vlade, Šubašićeve u stvari, odboru za spoljne poslove NKOJ-a kako je nazivaju neki britanski oficiri, ali zakasnelom i formalno defektnom, jer to čini vojni organ (sovjetska komanda) a ne sovjetska vlada. Bitna je, po našem mišljenju, sovjetska formalna molba za prelazak na jugoslovensku teritoriju da bi se stvorio predsedan i za drugu stranu - britansku i američku. I Velebit govori o predsedanu za druge zemlje, iako nam situacija faktički ne izgledaju iste (Norveška i Jugoslavija, čak i Francuska i Jugoslavija), a na drugoj strani Vrhovni štab i Tito su insistirali na traženju saglasnosti za ulazak savezničkih brodova u jugoslovenske luke i iskrcavanje komandosa. U jugoslovenskom slučaju radilo se o snažnoj, regularnoj armiji, neprihvatanju okupacije od aprila 1941. godine, odbacivanju deoba okupatora od strane saveznika, proglašenju federacije na drugom zasedanju AVNOJ-a, de iure priznanju NOVJ u vreme Teherana.

Jugoslovenska emigracija je, i pored pomenutih formalnih nedostataka sporazuma, doživljavala sovjetsku molbu NKOJ-u i Vrhovnom štabu kao priznanje nove Jugoslavije. Sporazumom o ulasku sovjetskih trupa, pa makar i privremeno u prostor uz jugoslovensko-rumunsku i jugoslovensko-mađarsku granicu, zapadni saveznici su i te kako bili pogođeni. Aleksandar Ranković je izveštavao maršala Tita o reakciji britanskih oficira na ovaj sporazum. „Rusi su“, javlja on, „genijalno izigrali dogovor na Teheranskoj konferenciji o neuplitanju u naša pitanja“. Njima je teško postaviti sličan zahtev NKOJ-u strahujući da ne budu odbijeni, a na drugoj strani svesni da bi to značilo unekoliko njegovo priznanje.^{83'}

Maršal Tito se našao van Jugoslavije u fazi odsudne bitke za istočne delove Jugoslavije, u stvari za oslobođenje Srbije sa Beogradom i Vojvodine.^{84'}

⁸³⁾ ACKSKJ, Fond CK KPJ, 1944, k-26, „Leki“ (A. Rankoviću) - „Nepoznati“, 18. septembar 1944, Reg. br. 1944/239.

⁸⁴⁾ U ratnom dnevniku Vrhovne komande Vermahta na str. 697 zabeleženo je: „Nova faza je počela kada su, posle otpadanja Rumunije i Bugarske, ruske armije, u sadejstvu sa rumunskim i bugarskim jedinicama, koje su suprotno očekivanju ostale čvrsto u rukama njihovih vlada, počele brzo da nadiru ka zapadu“ ... „Zadatak koji se iz nove situacije nametao Titu bio je jasan: što brže uspostavljanje veze sa Sovjetima, koji nadiru sa Istoka, da bi razbio novi nemački front sever - jug koji se stvarao, bilo u skladu sa napadom sa zapada u duhu sovjetskih namera, bilo neposrednim sjedinjenjem sa ovima. Pretpostavlja se da je Tito od Sovjeta blagovremeno primio odgovarajuće direktive. Ali i njegovi sopstveni ciljevi zahtevali su od njega da tako mora da postupa: njegov socijalni i ekonomsko-politički program, učvršćenje i preuzimanje vlasti u Srbiji, isključenje četnika i nacionalista itd. mogli su ruskom pomoći da se ostvare mnogo

Susret srpskih korpusa NOVJ sa Crvenom armijom na Dunavu i vojno sadejstvo proteklo je u znaku sledećih bitnih okolnosti: grupa nemačkih armija nije mogla na sever dolinom Morave, jer je odbačena na sporedni pravac odstupanja; NOVJ je dobila od SSSR-a teško naoružanje - artiljeriju i avijaciju; jedinice NOVJ su se pokazale kao dorasle za sadejstvo sa Crvenom armijom, štiteći njen bok; kao što kažu vojni istoričari, „probijeno je potpuno strateško zaokruženje" u kome se ratovalo od 1941. godine; presečene su zamisli da se Srbija predstavi kao antipartizanska, monarhistička i četnička; poslednji pokušaj Mihailovića da preko potpukovnika Velimira Piletića obezbedi sovjetsku podršku, kao savezničke snage je propao. Tito se 11. septembra 1944. obratio Glavnom štabu Srbije da preko general-majora Gorškova proveri da li je tačno da se Piletić predao „Rusima". On je četničke oficire označio kao ratne zločince i izdajnike koje treba kazniti, dok ostalo ljudstvo treba razoružati i držati kao zarobljenike.⁸⁵ Legalni saveznik je bila NOVJ, a ne četnici, što je bilo predviđeno sporazumom Tito - Šubašić, koji su sankcionisali Sovjeti i Britanci. Postoji teza da su se na Dunavu sastale tri vojske, pri čemu se misli na četnike koji su do tada već doživeli više poraza: juna 1944. na području Okruglice, Kosanice, Gornje Jablanice; 21. divizija razbila je juna 1944. četnike na Kopaoniku, potiskujući jedinice Keserovića prema Kuršumlji i Kruševcu. Deset partizanskih brigada u Srbiji maja 1944. i stvaranje divizija razuveravali su saveznike da Mihailović može preokrenuti rasplet u svoju korist. NOVJ je u jesen imala oko 450.000 boraca. Poznato je da tri Mihailovićeve mobilizacije u septembru 1944. nisu uspele i da je četnički komandant morao preko Drine napustiti Srbiju. Iza sporazuma Tito - Šubašić, koji su srpske snage u emigraciji smatrale antisrpskom zaverom Hrvata i Britanaca, stajao je kralj, što je psihološki i politički demoralisalo pristalice Mihailovića. Povećana sovjetska pomoć narodnooslobodilačkim snagama Srbije podizala je još više samopouzdanje pobjednika.

brže i obimnije"... „Sada se Tito pojavljuje kao vojni faktor u velikom raspletu na glavnom borbenom frontu i kao osnivač socijalističkog državnog jezgra u svetu jugoistočnih i istočnoevropskih država, koje su se nalazile u punom preobražaju. Bilo je tu neke naročite logike što je on pri tome ponovo stupio u vezu sa silom, pod čijom je zaštitom, ako ne po njenoj izričitoj direktivi, otpočeo svoj put. Kao u njegovim prvim počecima, kada je Engleska priznavala samo Mihailovića i kada nije htela da ima nikakvog posla sa komunističkim ustaničkim pokretom u Hrvatskoj, sada je za njega ponovo bio odlučujući samo Sovjetski Savez: ovoga puta (što on zaista nije nikada očekivao) neposrednom prostornom blizinom i razvojem vojne moći. Doba uske saradnje sa Britancima, koja je Tita iz nepoznatih bosansko-crnogorskih planinskih gnezda, preko englesko-jugoslovenske baze na Visu, odvela u Napulj i najzad u Rim u Čerčilov hotel i crkvu Sv. Petra, sada je opet moralo da izađe na videlo samo kao završena epizoda". ... „Sledeći vojni zadatak Tita morao se sastojati u tome da blagovremeno prebacivanje Grupe armija 'E' oteža prekidom železničke pruge Solun - Beograd, odnosno osujeti na sektoru koji je njemu bio pristupačan. I za to je blagovremeno dobio direktive od ruskog komandovanja koje je od samog početka polazilo od toga da se Grupa armija 'E' odseče i uništi"... - Izvod iz Ratnog dnevnika Vrhovne komande Vermahta, Vojnoistorijski glasnik, januar - april 1987, str. 412-414.

⁸⁵) AVII, K-26, Reg. br. 8-4/12.

Maršal Tito otputovao je s Visa svestan da Jugoslaviji nije potrebno učešće bugarske armije u borbama za oslobođenje preostalih delova Jugoslavije, kao što se to može videti iz jedne depeše upućene Svetozaru Vukmanoviću Tempu 17. septembra 1944. godine.^{86'}

Vladimir Velebit u „Sećanjima“ navodi da su razgovori Tita sa predstavnicima OF Bugarske u Krajovi doprineli međunarodnoj afirmaciji nove Jugoslavije, zapravo legalizaciji revolucionarnog subjekta u međunarodnim odnosima, jer se bugarski predstavnici obraćaju NKOJ-u a ne kraljevskoj vladi. Mislimo da ovaj argument nema sam za sebe težinu, pogotovu ako se ima u vidu složeniji međunarodni okvir zbivanja, namera i stvarnih inicijativa. Postoji snažan Staljinov impuls u pravcu prihvatanja Bugarske, a živo je shvatanje proleterskog internacionalizma koje opredeljuje novu Jugoslaviju da pomogne rehabilitaciji Bugarske; može li se previđati namera da se neutrališe zapadna politika na Balkanu, dinamizam ideja revolucije koji prerasta granice Jugoslavije, činjenica da se nova Jugoslavija nalazila u centru revolucionarno-demokratskih pokreta na Balkanu. Staljin je 1944. obnovio ideju federacije koju je oktobra 1943. preneo iz Moskve Sterju Atanasov, bugarski komunista, a Politbiro CK KPJ prihvatio na sednici od 16-18. oktobra 1943. godine, iako ona nije izneta na drugom zasedanju AVNOJ-a.

Prema Staljinovom predlogu, trebalo je obrazovati federaciju (konfederaciju) Jugoslavije, Bugarske i Albanije, čime se moglo postići više ciljeva: lakša Staljinova kontrola buduće labave federacije, uz mogućnost njegove arbitraže, s „dodavanjem“ Jugoslaviji Bugarske i Albanije kao dva tega koja bi razblažila preveliko osećanje revolucionarnog samopouzdanja jugoslovenskog pokreta. Federacijom je Staljin kontrirao britanskim planovima o „balkanskoj uniji“, radio na rehabilitovanju Bugarske za rat na strani Osovine do septembra 1944. godine, što je moglo uticati i na zadržavanje bugarskih okupacionih trupa u delu grčke Trakije. Posrednim putem, preko kontrolisane federacije, SSSR je izlazio na Jadransko i Egejsko more. Daleki san o izlasku na „topla mora“ kao da je bio oživotvoren, drugim pravcem od onog tradicionalnog, istorijskog, preko Dardanela i Bosfora.

U Moskvi su razmatrana i pitanja u vezi sa međunarodnim priznanjem revolucionarnih promena koje su se zbile u Jugoslaviji 1941-1944. godine, što je bilo od osobitog interesa s obzirom na predstojeću konferenciju Staljina i Čerčila. Tito nije bio zadovoljan kombinacijom oko kralja, koje je predlagao Staljin, uključujući i stvaranje jedinstvene vlade. Rezultati razgovora Staljina i Čerčila o Jugoslaviji sadržani su u kominikeu izdatom posle završetka Moskovske konferencije: „Obje vlade su se saglasile da u Jugoslaviji vode zajedničku politiku u cilju koncentracije svih snaga protiv Nijemaca koji se povlače i u cilju rješavanja unutrašnjih teškoća Jugoslovena putem ujedinjenja

⁸⁶⁾ Isto, Reg. br. 10-16/13.

jugoslovenske kraljevske vlade i narodnooslobodilačkog pokreta".⁸⁷⁾ Maklejn je obavestio Čerčila 27. oktobra 1944. iz Beograda da se posledice premijerove posete Moskvi „ovde već osećaju”.

Mihailo vice va neuspela mobilizacija - slom četništva u Srbiji

Živko Topalović otputovao je maja 1944. godine u Italiju, kao predstavnik Mihailovića kod saveznika, sa zadatkom da im stavi do znanja njegove ciljeve, vojnu snagu i spremnost da sve svoje jedinice stavi pod savezničku komandu. Ovaj potez već je bio uveliko zakasneo, jer je u punom jeku bilo sprovođenje politike kompromisa koja je vodila stvaranju jedinstvene vlade. Mihailovićeva politika doživela je slom: Mihailović više nije bio ministar vojske i mornarice, dok je za predsednika vlade kralj naznačio Ivana Šubašića; na čelu narodnooslobodilačkog pokreta nalazio se Josip Broz Tito, a kao predsednik AVNOJ-a figurirao je dr Ivan Ribar. Istorijska slučajnost je htela da se dr Ribar nađe na dvema ustavotvornim skupštinama: prve jugoslovenske države - Kraljevine SHS 1921, i po drugi put, na čelu partizanske skupštine 1942-1945. Četnici su već bili stavljeni pred svršen čin odlukama drugog zasedanja AVNOJ-a o suspenziji monarhije, oduzimanju zakonitosti izbegličkoj vladi u čijem se sastavu nalazio i Mihailović i proglašenju jugoslovenske federacije. Dve velike sile koalicije stale su iza politike koja je težila legalizaciji revolucionarnih promena do kojih je došlo u sistemu vlasti starog subjekta međunarodne zajednice - Kraljevine Jugoslavije. Titov pokret je redak u istoriji koji je dobio međunarodno priznanje još u toku trajanja rata i revolucije.

U odbrani Srbije u proleće 1944. godine, prilikom prodora grupe divizija NOVJ, Vrhovna komanda Mihailovića naredila je „Ni koraka nazad”. Pravac partizanskih divizija bio je usmeren prema severoistoku Srbije, u cilju zauzimanja Šumadije, Suvobora i Rudnika kao centra Mihailovićevo pokreta, a drugim pravcem prema Ibru i Kopaoniku kako bi se upalo u dolinu Morave između Niša i Vranja. Na tom frontu četničke snage su bile koncentrisane zajedno sa Nemcima, Bugarima, SDS, ljotićevcima. Opasnost od NOVJ ujedinjavala je sve snage, bez obzira na njihova razlikovanja. Nojbaherova antipartizanska politika davala je rezultat. No, prodor je bio još preuranjen s obzirom na udaljenost južnog sovjetskog fronta, čvrstinu odbrane, značaj Srbije u zaleđu satelitskih režima i sovjetskih armija, kao i činjenicu da ie dolina Morave bila najpovoljniji pravac budućeg izvlačenja nemačke armije s Balkana. Osim toga, još nije bilo došlo do invazije Normandije, čime bi se razuverile sve snage u Jugoslaviji da naredna operacija saveznika neće biti usmerena na Treći rajh s juga. Mihailovićevo zvezda se i u

⁸⁷⁾ „Nova Jugoslavija”, br. 13-14/1944.

Srbiji u to vreme uveliko gasila. Engleske misije su već bila napustile Mihailovića i njegove štabove. Ima pisaca koji iz zadržavanja britanskih oficira posle naređenja o povlačenju izvlače zaključak da su one preko brigadira Ficroja Maklejna obavestavale NOVJ o stanju četničkih položaja, njihovoj snazi i boračkim mogućnostima.^{88'} Savremenici pišu i o partizanskim snagama kao borbenim i fanatizovanim „neubedljivo to pripisujući tome što su se u njihovim redovima nalazili Muslimani politički zatrovani da će ih četnici sve poklati ukoliko oni njih prethodno ne pobiju. „Bolje krušum u grudi nego kama pod grlo“, jer su ih partizani učili: „Ako koljači pobeđe, u Bosni neće ostati ni muslimansko dete u kolecvi“.^{89'}

Četnički pokret bio je razrovan političkim intrigama u Vrhovnoj komandi, samovoljom pojedinih starešina, neposlušnošću nižih starešina višim, sukobima blažih i radikalnijih struja, političara i vojnika, naročito u završnoj fazi rata. Četničko očekivanje iskrcavanja zapadnih saveznika izjalovilo se u proleće i leto 1944. godine, jednako kao i godinu ranije. Mihailović, lišen političkog smisla, bez razumevanja za odnose među saveznicima, kao da nikada nije shvatio da se bitka za Jugoslaviju u suštini bije u vrhu antifašističke koalicije i da prednost dobija vojnički i politički daleko organizovanija snaga, koja je u tom smislu stekla veća vojno-politička preimućstva nagomilavana iz godine u godinu u samoj zemlji kao uporišnoj tački za podršku u savezničkom vrhu. Saveznici su u kritičnom trenutku imali da odlučuju između jednog rovitog pokreta i drugog nabreklog od snage, mladosti i pobeđničkog zanosa koji je pripremio preuzimanje vlasti u zemlji, očekujući od saveznika da ga u tome podrže. Mihailović je mogao biti krajnje opasan u trenutku kada snage Crvene armije stignu na granicu i sretnu se sa susretnim snagama NOVJ, mogućnošću da pretvori Srbiju u ratnu arenu izazivanjem teških trzavica u frontu koalicije, antagoniziranja na liniji komunizma i demokratije, izdvajanja Srbije iz sastava Jugoslavije. Posedanjem Srbije u jesen 1944. narodnooslobodilački pokret rešio je bitku za Jugoslaviju, jer je sada dobio trajno stratejsko i ekonomsko uporište, kao i izvor mobilizacije novih boraca.

Mihailovićeva defanzivna politika počela je u završnoj fazi rata davati negativne rezultate, sasvim suprotno onoj ofanzivnoj narodnooslobodilačkog pokreta. Mihailović je mogao u delu srpskih slojeva izgledati kao mučenik, žrtva za spas srpstva, njegov poslednji branič, ali je on faktički izgubio bitku daleko ranije svojom neprimernom strategijom u svim pravcima. Pokazao se na poprištu unutrašnje i međunarodne bitke nedorastao događajima. Mihailović je do kraja popustio svojim komandantima, tolerišući im ulaženje u saradnju sa Nalcima, što je bilo podstaknuto opasnošću od narodnooslobodilačkog pokreta, nedostatkom oružja i lekova, osećanjem vlastite bespomoćnosti

⁸⁸⁾ Z. Vučković. Od otpora do građanskog rata, 68, 111.

⁸⁹⁾ Isto, 118.

ukoliko ostane bez međunarodne tačke oslonca, pa makar ona poticala i od sila koje su okupirale Jugoslaviju i u savezničkom frontu važile kao protivnici.

Mihailovićeva tragedija je bila dvostruka: što je imao neprijatelja u narodnooslobodilačkom pokretu koji je u njemu gledao glavnog sutrašnjeg protivnika, a do kraja mu nije verovao ni nemački okupator, jer se u projekciji Nemaca radilo o velikosrpskom i antinemačkom, probritanskom pokretu, čak i onda kada su ga Britanci odbacili. Potisnut, zajedno sa srpskim prvacima u emigraciji, sa poprišta međunarodne scene, Mihailović nije bio svestan kada je proglašavao mobilizacije u Srbiji septembra 1944. da je jugoslovenski problem rešen na drugoj osnovi. Posebno je tragično Mihailovićevo nerazumevanje politike, koje se ogledalo u uverenju da su komunisti u krajnjoj liniji za Britance neprihvatljivi iz ideoloških razloga. Pa i ako je postojalo trenutno skretanje britanske politike u korist komunista, ono nije moglo dugo trajati. Bila je to velika zabluda Mihailovića, koji je sasvim previđao sav pragmatizam politike uopšte, a posebno britanske. Mihailović je nudio preko Zivka Topalovića svoje snage savezničkim komandantima u Italiji u vreme kada je Čerčil već postavio i utvrdio politiku kompromisa u smislu obrazovanja jedinstvene vlade, kontrole Tita preko naoružavanja pomorskih i vazduhoplovnih snaga, što je Tito sa Staljinom prekršio. Mihailović će preko svojih oficira nuditi pomoć Crvenoj armiji u svojstvu savezničke vojske u vreme kada je ova već bila razbijena, posle Titovog boravka u Moskvi i njegovih utanačenja sa Staljinom. Zakašnjavanje u iskorišćavanju otsudnog trenutka Mihailoviću se teško osvetilo. Bez veza, kao i emigracija, sa SSSR-om, u iluziji da sebi može dozvoliti svađu sa Vladom Njegovog Kraljevskog Veličanstva, našao se potpuno usamljen i odbačen, pretpostavljajući - kao i njegovi privrženici u emigraciji - da će bar SAD pokazati razumevanje za propalu četničku stvar. Nije uočavao da je u pitanju sfera Britanaca i „Rusa" i da predsednik Ruzvelt nije raspoložen da se upušta u poslove Balkana koji su mu bili daleki, nerazumljivi, složeni i osetljivi. U literaturi se navodi da je Ruzvelt za balkansku situaciju upotrebljavao izraz „osinjak". Amerikanci, pri tom nisu mogli narušavati sporazume o sovjetskim vojnim prioritetima, a snage NOVJ pobedonosno su prodirale kroz zapadnu Srbiju i Sumadiju ka Beogradu, dok je jug bio uveliko pod kontrolom narodnooslobodilačkog pokreta na domaku veza sa frontovima Crvene armije. U prethodnim borbama na jugu i istoku bila je razbijena i uništena četnička vojna sila. Stoga su preterane teze pojedinih pisaca da su četnici „krčili" put Crvenoj armiji u Srbiji. Mihailoviću je preostalo da preko Drine napusti Srbiju i pređe u Bosnu, doživljavajući svoju golgotu do Vučjaka i natrag preko Sutjeske i Kalinovika, ka Srbiji. Mihailovićeva ideja o koncentraciji srpskih snaga radi ponavljanja primera generala Bora Komorovskog u Beogradu 1944. pokazala se takođe kao neostvarljiva, jer mu ni Nemci nisu verovali.

Politika Hermana Nojbaheira nije dobila podršku Hitlera u odnosu na Srbe, prema kojima Firer nije prestao da iskazuje nepoverenje do kraja. Balkanski planovi Nojbaheira praćeni su nizom poteza prema Srbima u cilju ispravljanja ranije brutalne politike, kao što je obustavljanje da se streljaju taoci, puštanje iz zatvora Pavia Đurišića, zalaganje da se iz logora oslobodi patrijarh Gavriilo (mada je Hitler bio protiv), prošire ovlašćenja Milana Nedića, ostvare veze sa četničkim komandantima, radi na stvaranju federacije Srbije i Crne Gore, stvori snažni antikomunistički nacionalni front, obrazuje nacionalna armija, eventualno proširi vlast Nedića na istočnu Bosnu i Srem. Nojbaheirova elastičnija politika nije bila izraz dobre volje prema Srbima već nemačke krize, imperativa da se po svaku cenu protivstave komunističkoj opasnosti od Peloponeza do panonske ravnice, stvore vazalne državnice i režimi koji bi obrazovali odbrambenu liniju na prilazima jugu Trećeg rajha. Stoga nam izgleda neprihvatljivo razmišljanje pisaca koji u Nojbaheirovim potezima vide težnju da se ublaži sudbina srpskog naroda, jer je, kao što ti isti pisci ne mogu da izostave, suštinski cilj bio da se „pojačaju one snage za koje je (Nojbaheir) znao da mogu da se suprotstave Titu”.⁹⁰ Rezerve prema Mihailoviću nije zadržavao samo vrh Trećeg rajha već i vodeći vojni i policijski funkcioneri, kao feldmaršal Vilhelm fon Vajks, general SS Majsner i drugi. Hitler je 22. avgusta 1944. odbio Nojbaheirov plan da se Srbima isporuči oružje za 50.000 ljudi. Hitler je fon Vajksu i generalu Jodlu stavio do znanja da su „Velikosrbi”, državotvoran narod na Balkanu, čiji se planovi moraju u korenu saseći. „Jedna srpska vojska ne sme da postoji. Bolja je čak izvesna komunistička opasnost”. Firer nije imao poverenja u Srbe, koji su odbacivali „novi poredak” i očekivali slom hitlerizma i Trećeg rajha.

Položaj četničkog pokreta sa međunarodne tačke gledišta pokazao se u leto i jesen 1944. više nego porazan: četnici su još 1943. počeli da gube podršku zapadnih saveznika, praktično Britanaca, a u vreme kada se Crvena armija našla na Dunavu oni nisu imali vezu sa Sovjetima, jer njeno uspostavljanje nije pošlo za rukom ni srpskim političarima u emigraciji niti kralju. Stoga su se inicijative Mihailovićevih komandanata da uspostave vezu sa komandama Crvene armije unapred mogle smatrati neuspešnim. Crvena armija se nalazila pod apsolutnom kontrolom Staljina da bi mogli uspeti izdvojeni lokalni pokušaji vojne saradnje, što uostalom pokazuju misije Mihailovićevih oficira Velimira Piletića, Dragutina Keserovića, Predraga Rakovića. Politika prema Jugoslaviji je već bila usaglašena u savezničkom vrhu, uključujući napuštanje četnika i prihvatanje narodnooslobodilačkog pokreta u formi ustavnog kontinuiteta i stvaranja jedinstvene jugoslovenske vlade kao suštine britanske politike kompromisa.

Sovjeti i Britanci striktno su primenjivali politiku jednakog političkog uticaja u Jugoslaviji, s tom razlikom što su sovjetske vojne snage

⁹⁰ I. Avakumović, n.d., 139.

bile daleko superiornije, a na drugoj strani mogle su se nasloniti na Titovu armiju i pokret koji je Staljin stopostotno smatrao svojim uporištem u Jugoslaviji. Sovjetske trupe privremeno su prošle istočnim graničnim predelima Jugoslavije iz Rumunije u pravcu Mađarske, ali se nisu kretale zapadnije od Kraljeva. Na drugoj strani pak, britanski brodovi uplovljavali su i pored protesta Vrhovnog štaba u jadranske luke, a britanske jedinice „Flojd 1" i „Flojd 2" iskrcale se kod Dubrovnika pružajući pomoć 2. udarnom korpusu u odbacivanju Nemaca, koji su iz Crne Gore i Albanije pokušavali da se probiju prema Mostaru. U sledstvu ovih sporazuma na vrhu između Velike Britanije i SSSR-a, nije se ni mogao očekivati uspešan rezultat misije potpukovnika Velimira Piletića u sovjetskom štabu u Turn Severinu (Krajovi), ili od akcije majora Dragutina Keserovića u Kruševcu, tim pre i napadi potpukovnika Vojislava Lukačevića na Nemce u Hercegovini. Bitka, politička i vojna, za istočni prostor Jugoslavije bila je dobijena snažnim prodorom NOVJ prema Srbiji, dolaskom Crvene armije na Dunav septembra 1944. i političkim dogovorima saveznika koji će biti sankcionisani prilikom druge Čerčilove posete Moskvi, oktobra 1944. godine. Kraljev proglas da se svi patrioti pridruže Titu, raspršio je i poslednje iluzije četnika. Izvesne nade gajene su još zbog prisustva američke misije potpukovnika Roberta Makdaula, ali je i njena sudbina bila zapečaćena Titovom intervencijom i Čerčilovim pritiskom na Ruzvelta da se evakuiše iz Srbije. Mihailovićeve mobilizacije, tri puta proglašavane, nisu dale nikakav rezultat. Mihailoviću je ispostavljen račun za jednu propalu strategiju u toku rata, koje se držao „kao pijan plota" i slabu teritorijalnu strukturu svoje vojske koja se na kraju pokazala kao i svaka kombinacija na papiru.

Zivko Topalović je u memorandumu savezničkim vladama, početkom avgusta 1944, uzaludno upozoravao da se građanski rat u Jugoslaviji nalazi u svojoj najvišoj fazi u kojoj učestvuje 300.000 ljudi, a za naredni sukob sprema se dva puta toliko. „Narodna revolucija u Jugoslaviji guta svoju decu" i troši u uzajamnoj borbi dve „revolucionarne vojske" koje obustavljaju ili svode na najmanju meru rat protiv okupatora. U toj „narodnoj revoluciji" video je dve strane: Titovu komunističku akciju koja se utakala u nju od početka i dobija međunarodnu potporu svojih prijatelja i drugu stranu narodne revolucije „demokratsko-nacionalne i nekomunističke", koja je postala vrlo odlučna u pobijanju one strane pod komunističkim vodstvom. Topalović je smatrao da je proces duhovnog, političkog i vojničkog ujedinjavanja naroda napredovao u toku 1943. i doveo do stvaranja Jugoslovenske narodne demokratske zajednice sa ciljem da se prekine rat i obe formacije uključe („ukopčaju") u opštu vojnu akciju svetske demokratije. To se moglo postići, po njemu, samo ako bi se obe strane posvetile isključivo vojnoj akciji, priznale osnovna načela demokratije i prepustile narodu pitanje budućeg političkog i socijalnog poretka u Jugoslaviji. Radilo se o unutrašnjoj pacifikaciji, prekidu građanskog rata, vraćanju narodne revolucije sa

stranputice ka narodnooslobodilačkoj borbi protiv okupatora. Veliki saveznici su, međutim, pošli obrnutim putem, priznajući Tita. Topalović je upozoravao da Mihailović raspolaže sa 170.000 ljudi i da može mobilisati 500.000 ljudi koji će se braniti od Tita kao novog osvajača i da će mnogo krvi poteći da bi se pokorila Srbija. Od saveznika se tražilo da ne nameću Tita savezničkim oružjem. Razumnu politiku video je u tome da se snage „titizma“ i Mihailovića razdvoje i kanališu ka opštim ciljevima, da prekinu međusobnu borbu i sukobljene strane razdvoje u dve posebne operativne zone („ukopčaju ih u dogovorom utvrđeni plan ratne akcije na Balkanu“). ' Sve su to bili zakasneli predlozi, jer je politika kompromisa imala drukčiji cilj, pogibeljan za Mihailovića. Mihailović je postajao žrtva svoje dotadašnje pasivne strategije. Ova blaža varijanta četništva, koju je simbolisao Topalović, bila je isuviše odočnela da bi mogla uroditi plodom.

Topalović je srpsku situaciju početkom septembra 1944. ocenjivao kao tragičniju od kosovske, ali iz toga nije izvlačio zaključak o promašenosti Mihailovićeve strategije koja je do takve situacije dovela. U jednom pismu Mihailoviću iz Italije, početkom septembra 1944, jasno je sagledavao slabosti Mihailovićevog metoda isticanjem prednosti Titovog: da je spretno osvojio demokratsku frazeologiju koja gospodari anglosaksonskim svetom, o čemu četnici nisu vodili računa. Britancima je odgovarao jugoslovenski pristup, a Titu je pošlo za rukom da stvori „jugoslovensku kombinaciju“. Čak je i emigrantska vlada Subašića shvatila značaj potčinjavanja Englezima. Kralj se odvojio od svog naroda, od tradicije svojih predaka, ispustio kormilo države iz svojih ruku, dok su u njegovo ime radili drugi.^{92'}

Mihailovićev otpor nastavljao se i u političko-propagandnoj sferi. Pismo Draže Mihailovića i Izvršnog odbora Centralnog nacionalnog komiteta (CNK) Robertu Makdaulu od 18. septembra 1944. sadržavalo je sledeće zahteve: da se ne dozvoli da KPJ, naoružana savezničkim oružjem, „obezglavi Srpski narod“; da SAD preduzmu mere da se spreči dalji građanski rat u Jugoslaviji; da američka armija obrazuje komandu u Jugoslaviji pod koju bi se stavili i četnici; da se prekine slanje oružja i municije komunistima i sprovede plebiscit između „nacionalnih i komunističkih snaga“.^{93'} Mihailović je početkom septembra izdao letak da je partizanima ukinuta svaka saveznička pomoć, te da će se u Jugoslaviji uskoro iskrcati američke trupe. U letku je stajalo da su saveznici odlučili da se odmah raspuste i razoružaju partizanski odredi u Italiji i Francuskoj.^{94'} Mihailović je time podizao psihološko raspoloženje kod naroda pred konačni rasplet u Srbiji, koji je već uzimao katastrofalan ishod po njega i njegove snage.

⁹¹⁾ Zbornik NOR, tom XIV, knj. 4, 27-31.

⁹²⁾ Isto, 185-188.

⁹³⁾ Isto, 303-306.

⁹⁴⁾ Isto, 208.

Na tlu Toplice tekle su pripreme za osnivanje JNOF-a Srbije i održavanje Antifašističke narodnooslobodilačke skupštine Srbije. Pod udarom britanske avijacije, na osnovu sporazuma maršala Tita i britanskih vojnih predstavnika u Italiji avgusta 1944, napadana je pruga u dolini Južne Morave, kojom su Nemci pokušavali da se povlače prema severu. Zatvaranjem tog pravca, uz pomoć Crvene armije, istovremeno bombardovanjem srpskih gradova, naselja, saobraćajnih centara, onemogućavane su nemačke četničke koncentracije snaga. Operacija poznata kao „Nedelja pacova“ uveliko je uticala na demoralizaciju i Raspadanje četničkih jedinica. Svima je bilo jasno da je buđenje Srbije, uz naraslu i delujuću silu jedinica NOVJ iz Sandžaka sa britanskom akcijom iz vazduha i očekivanjem trupa Crvene armije ukazivalo da je kraj rata blizu i da je partizanska vojska deo ujedinjenog savezničkog fronta na bazi prethodnih političkih dogovora i kompromisa.

Stvar Mihailovića branili su u SAD naročito Konstantin Fotić i potpukovnik Zivan Knežević, nastojeći da se probije „linija“ četnika i Mihailovića, dobije podrška SAD, kao intervenijenta u sovjetsko-britanskom sporazumevanju oko Jugoslavije. Mada su SAD imale rezerve prema britanskoj politici, od nje se nije moglo odstupati, jer je ona u krajnjoj liniji bila zajednička politika saveznika.

Britanci su se plašili da Srbija ne postane nova Španija, zapravo da se iz nje ne proširi „anarhija“ na Mađarsku posle dolaska sovjetskih trupa.

U Mihailovićevom proglasu od 1. septembra 1944. o mobilizaciji „Svih Srba, Hrvata i Slovenaca“, koja je opšta, naređivao je da se sve izvodi po direktivama Vrhovne komande i da „ravnogorska revolucija“ ne sme biti revolucija nereda i ubistava, a da se krivci izvode pred ravnogorske sudove. Mihailović je sve radio sa zakašnjenjem i u pogrešno vreme. Njegova vojna i politička organizacija pokazala je svoju inferiornost pred onom narodnooslobodilačkog pokreta u kritičnom trenutku, koji je inače toliko očekivao. Neprekidna borbena aktivnost NOVJ pokazala je velike prednosti pred borbeno neprekaljivim četničkim snagama, koje su se do tada ogledale samo u sukobima sa partizanima, i to uz okupatorsku potporu.

Najporazniji utisak na četnike izazvao je govor kralja Petra II septembra 1944. godine, kojim je pozvao sve Srbe, Hrvate i Slovence da se ujedine, i pristupe NOVJ pod maršalom Titom. Kralj je naglašavao da je njegova vlada, Šubašićeva, zaključila važne i korisne sporazume sa „Našom narodnom vojskom“ koja je jednoglasno priznata, pomagana i podržavana od saveznika. Petar II, pod pritiskom Britanaca, imao je u vidu zaključak Teheranske konferencije da se NOVJ pomogne svim sredstvima. Svima onima koji se oslanjaju na neprijatelja i ne budu se odazvali ovom pozivu neće uspeti da se oslobode „izdajničkog žiga“ ni „pred narodom ni pred istorijom“. Ovom porukom kralj je osuđivao zloupotrebu svoga imena i autoriteta krune kojom se pokušavala pravdati saradnja s neprijateljem i izazivati razdor među „borbenim

narodom"..(Kralj je završavao svoju poruku poklikom „velikojjlobodnoj federativnoj Jugoslaviji".⁹⁵⁾

— Nezavisna grupa nacionalnog otpora Jugoslovenske vojske u otadžbini 19. avgusta 1944. rešila je da otpočne ofanzivne operacije protiv okupatora i svih onih koji se nalaze u njihovoj službi. Proglas su potpisali potpukovnik Zaharije Ostojić, potpukovnik Petar Baćović, potpukovnik Pavle Novaković, major Vojislav Lukačević i publicista Velimir Krivošić. Bio je to pokušaj pritiska na Britance da se zauzmu za zajednička dejstva protiv neprijatelja, ali rukovodstvo NOVJ nije bilo spremno da prihvati ovaj zakasneli apel za nastavlanje borbe. Vlado Šegrt, komandant 29. hercegovačke NOU divizije odbio je molbu V. Lukačevića od 11. septembra da se obustave napadi na četničke jedinice i dogovori o zajedničkim akcijama protiv Nemaca.⁹⁶⁾

Četnici Lukačevića, s kojim je Mihailović bio nezadovoljan zbog vlastitih poteza koje je kao podređeni starešina preduzimao, napali su Nemce u Trebinju, ali su se kasnije našli u procepu između Nemaca i jedinica 29. divizije NOVJ, koja je napala četnike u Bileći nanoseći im („Bilećkoj brigadi") teške gubitke (samo u toku noći 32 mrtva i 27 ranjenih). Mihailović je 28. novembra 1944. kritikovao potpukovnika Pavia Novakovića i majora Lukačevića što su veću o iskrcavanju Engleza krajem septembra 1944. navukli deo snaga na avanturističke akcije, koje su ih koštale velikih žrtava u Trebinju i kod Bileće, posle čega je izglubljena cela južna Hercegovina. Lukačević je tražio da se povlače prema Grčkoj, što je takođe označeno za „veliku vojničku avanturu".⁹⁷⁾

Pomenuta četnička delegacija sa Velimirom Piletićem na čelu prešla je Dunav 10. septembra 1944. i u Krajovi stupila u kontakt sa predstavnicima Crvene armije. U Krajovi se zadržala do 1. oktobra 1944. Bio je to pokušaj Mihailovića da napravi sporazum sa Crvenom armijom, da se predstavi kao saveznik i uzme učešće u borbi protiv Nemaca. Međutim, Mihailović je i u ovom slučaju gledao na događaje kratkovido i provincijski. Mimoilazio je ranije veze Tita sa SSSR-om i neprijateljstvo ovog prema četnicima. Na drugoj strani, zanemarivao je notornu činjenicu da Staljinova lična strogo centralizovana politika nije mogla da se zameni nekim perifernim sporazumom sa jedinicama Crvene armije. U to vreme je i Tito s Visa poleteo u Rumuniju, odakle je otputovao u Moskvu, praćen, s retkom predostrožnošću, sovjetskim avionima iz baza u Bariju. Piletićeva misija doživela je krah onog časa kada je bio prepoznat od pristalica narodnooslobodilačkog pokreta. Piletić i njegovi pratioci su kao špijuni prebačeni iz Rumunije u Moskvu.

Miroslav Trifunović je 31. oktobra 1944. zahtevao od zaostalog četničkog ljudstva da se u propagandi ne napada komunizam zbog

⁹⁵⁾ Kraljev proglas od 12. septembra 1944 - Z. Ostojić i P. Baćović su javljali Mihailoviću da posle „ovakvog Kraljevog govora, nikakva uveravanja, niti autoritet neće moći da održe narod na okupu niti da ga upotrebe u borbi protiv partizana". - Isto, 376.

⁹⁶⁾ AVII, Ča, K-222, Reg. br. 16/3.

⁹⁷⁾ Zbornik NOR, tom XIV, 4, 425.

„Rusa“, već samo jugoslovenski partizani, da se „Rusi“ tretiraju kao saveznici, a borba sa partizanima pred „Rusima“ tumači kao nacionalna tragedija. Sve su nade polagane u „Ruse“ da reše „ovo pitanje“. Nemce je, pak, trebalo smatrati za najveće neprijatelje.⁹⁸

Da je politika Mihailovića pretrpela totalan neuspeh bilo je jasno i njegovim najpouzdanijim komandantima. Iz memoranduma komandanta 4. grupe jurišnih korpusa, kapetana Dragoslava Račića, iz septembra 1944, izbija saznanje da su „komunisti preoteli politički uticaj na saveznike“ i oterali nas u ilegalnost; zapadni saveznici nas ne priznaju, a Sovjeti već dugo zauzimaju neprijateljski stav prema nama. Bio je to poraz međunarodne politike Mihailovića. Račić sagledava da četnicima nije pošlo za rukom da izvrše „nacionalnu revoluciju“, jer su u svoj sastav prihvatili nosioce starog režima. Kolebanja u toku rata dovela su do ponižavanja prema protivnicima, jer smo čas „paktirali, čas bili legalni, čas zauzimali stav oružanog sukoba“. Kako se od saveznika nije mogla očekivati podrška, a dosadašnji put je samo „produženje životarenja“, Račić je predlagao da se prekine sa dosadašnjim stavom iščekivanja. Čak je predlagao da se „potpuno naslonimo na Nemce“, pod uslovom da od njih dobijemo naoružanje kojim bi mogli uništiti komuniste i postati gospodari situacije.⁹⁹ Do poslednjeg časa tražio se spoljni faktor kao presudni činilac.

Vrh oko Mihailovića podsticao je nade da predstoji iskrcavanje zapadnih saveznika. Iz iskrcavanja Britanaca u Albaniji, na primer, Isturena komanda je krajem septembra 1944. nalazila da može doći do invazije saveznika od Ulcinja do Šibenika.¹⁰⁰ Poznato je da se „davljениk“ za slamku hvata. Neverovatno je do kog je stepena međunarodna strana jugoslovenskog pitanja shvatana bez razumevanja složenog okvira međusavezničkih odnosa i neuočavano koliko pasivna strategija proteklih godina bere negativne plodove. Mihailović je bio opsednut shvatanjem da iz političko-ideoloških razloga Jugoslavija neće biti prepuštena komunistima, previđao je rezultate partizanske ofanzivne strategije, bio nerealno oспенjen značajem Srbije i njene antipartizanske pozicije.

Dok je jedna grupacija četnika odstupala s Mihailovićem preko Drine, druga se iz Srbije povlačila preko Sandžaka i Bosne, pod komandom generala Miroslava Trifunovića Dronje. Crnogorski četnici odstupali su iz Podgorice novembra 1944. godine, preko Mojkovca i Sandžaka u pravcu Bosne, pod komandom Pavia Đurišića. S borcima su odstupali i članovi porodica, u strahu od partizanskih odmazdi, mitropolit crnogorsko-primorski Joanikije Lipovac i veći broj sveštenika. Mada su glavnu reč imale vojne starešine sa Đurišićem, zbog važnih pitanja sazivan je kao konsultativni organ Nacionalni komitet sa Milanom Radonjićem, bivšim narodnim poslanikom, kao predsednikom. Ukupna snaga četničke grupacije je imala 11.000 ljudi, ali se

⁹⁸) Isto, 387.

⁹⁹) Isto, 309-312.

¹⁰⁰) Isto, 321-2.

pominje i 12.000. Četnici su u odstupanju bili izloženi napadima Albanaca, bombardovanjima savezničke avijacije, zasedama i napadima ustaša i partizanskih snaga. Pegavi tifus je kosio i borce i neborce. U sandžačko-bosanskom bespuću mnogi su stradali i od studeni i gladi. Kretanje četnika je otežavala i bolnica sa oko 1.200 ranjenika.

Momčilo Dujić je sa ličkim i dalmatinskim četnicima odstupio" u pravcu Istre, posle poraza koji su mu zadale jedinice 8. korpusa NOVJ. Na severozapadu Jugoslavije nalazile su se već jedinice Ljotića („dobrovoljci“), Srpske državne straže, četnici Dobrosava Jevđevića. Ljotić je pozivao Mihailovića u Istru kako bi odatle zajedničkim snagama otpočeli borbu za oslobođenje zemlje od komunista. U svojim govorima isticao je da, ako je oslobođenje 1918. započelo preko Soluna, zašto ne bi i sada, 1945. od Triglava. Ideološke predrasude, a posebno uverenje o mogućnostima međusavezničkog raskida, čak i novog rata među njima, remetili su mogućnost vođama kolaboracije da sagledaju vlastitu situaciju kao beznadežno izgubljenu.

Mihailović je 8. novembra 1944. uputio memorandum komandantu savezničkih trupa u Sredozemlju da komunisti ometaju borbu njegovih snaga protiv Nemaca, zbog čega je morao napustiti Srbiju, u kojoj su počela streljanja nacionalista. Stavljao se na raspolaganje savezničkoj komandi i zahtevao uključivanje u ofanzivne planove angloameričkih armija koje će prodirati u Jugoslaviju. Prisutno je uverenje da postoji razlag između saveznika, u kome će Srbija imati veliki značaj u mogućem sukobu. Tražio je snabdevanje municijom i slanje misija u štab Vrhovne komande i kod četničkih komandanata.¹⁰¹

Jedan od vodećih Mihailovićevih starešina, Zaharije Ostojić, tražio je od Mihailovića da nađe izlaz iz situacije, polazeći od toga da se četnici ne mogu održati ako Tito uspostavi vlast a Englezi se ne iskrcaju. Po njemu, Tito bi pobedio ukoliko bi se organizovao plebiscit pod njegovom kontrolom. Ostojić je dozvoljavao probijanje bilo za Albaniju bilo za Istru. I on i Petar Baćović su za situaciju okrivljavali - za to što su se Srbi jedini na svetu našli u bezizlaznoj situaciji - Vrhovnu komandu i Nacionalni komitet. Potsećali su da su sve zemlje, uključujući i neprijateljske, našle izlaz, pogotovu saveznička Grčka stavljanjem „svojih grupa pod savezničku komandu“, čime su spasile narod. Iz Mihailovićevog napuštanja Srbije preko Drine, kod Badovinaca, 20. septembra 1944. izvlačili su zaključak da je Srbija za četnike izgubljena. Ostojić i Baćović su bili svesni da se Englezi i Amerikanci neće iskrcati i da je „Sve prepušteno Titu“, te da su „Engleska i Amerika slabe prema Rusiji“. Pesimistički su sagledavali situaciju, što se vidi iz sledećeg rasuđivanja: „Naše je mišljenje da vojničku situaciju ne možemo popraviti jer zato nemamo preduslova, i da je jedini spas za srpski narod, da se naše pitanje politički uspešno reši kod saveznika. Žrtve koje danas tražite od srpskog naroda su potpuno uzaludne. Mi smo nastavili borbu protiv komunista po Vašem naređenju...“¹⁰²

¹⁰¹) Isto, 400-407.

¹⁰²) Isto, 373-4, 375, 378-380.